

930.85(477)
3-45

TRD

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УРСР
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

Г. В. ЗГУРСЬКИЙ ♦ В. М. ШЕЙКО

І С Т О Р І Я
УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ

ХАРКІВ 1991

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

Г.В.Згурський, В.М.Шейко

І С Т О Р І Я
УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНОЇ КУЛЬТУРИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
Затверджено методичною радою

ХАРКІВ ХДІК 1991

КОНТРОЛЬНИЙ
ПРИМІРНИК

Бібліотека ХДАК
інв. № Бр. 66874/2

Г.В.Згурський, В.М.Шейко. Історія української художньої культури:
Навч. посібник / Вид. 2-е, випр. і доп. -Х.: ХДІК, 1991. - 93с., іл.

ISBN 5-7767-0049-1

18 коп. 500 пр.

В навчальному посібнику висвітлюється походження та історичний розвиток української художньої культури. В основу аналізу покладено знання про цілісність національної культури, що дає можливість з'ясувати особливості національного мистецтва, освіти, філософії, естетики, моралі, а також охарактеризувати етнокультурну своєрідність способу життя українського народу.

Посібник призначений для студентів і викладачів інститутів культури й мистецтва, учнів та викладачів училищ культури, працівників закладів культури, для ширшого кола читачів.

Бр 66874/2

Бібліотека ХДІК

© Харківський державний інститут культури, 1991.

Коли думаєш про нашу культуру..., передовсім пригадаєш, як бурхливо політична історія по ній переходила і як історія періодично перетинала тяглість нашої культури, як унеможливлювала їй безперервний розвиток... І ми бачили й бачимо колосальний внутрішній спротив нашого національного організму, велетенську силу в нім...

С.Малацюк. "Нариси з історії нашої культури" /1953р./

Історія української культури – це свідцтво незламного духу народу, історія його самовизначення та самоусвідомлення, яскравий внесок у загальнолюдську мистецьку скарбницю. Україна протягом багатьох століть витворивала складну та різнобарвну культуру. Але як на самій творчості, так і на історичному висвітленні її здобутків не міг не відбитися надзвичайний драматизм буття нашого народу. Суть, значення, головні напрями розвитку національної культури, з'ясування визначальних періодів її історії й досі залишаються не досягнутою сферою об'єктивного дослідження в УРСР.

Сього, ні, коли завдання збереження та розвитку української культури розглядаються як невід'ємна складова здобуття справжнього суверенітету України, проголошеного історичною Декларацією Верховної Ради від 16 липня 1990р., навчальний курс історії національної культури повинен посісти чільне місце у системі підготовки фахівців культурної сфери. Знання з історії української культури необхідні сьогодні кожній людині, яка зацікавлена у всебічному розвитку нашої держави. Культурологічну підготовку сьогодні офіційно визнано як один із головних напрямків гуманізації та гуманітаризації освіти.

Проте відсутність узагальнюючих праць та підручників з історії української культури надзвичайно ускладнює роботу викладачів та студентів, призводить до того, що історико-культурні проблеми стають тереном для різноманітних політичних спекуляцій, для перекошування та замовчування науково встановлених фактів. Нині у зв'язку з розробкою комплексної прог-

рами розвитку української національної культури на період до 2005 р. Академія Наук УРСР готує п'ятитомну ілюстровану "Історію української культури", але поки лише йде робота над концепцією цього видання. Тому виникає потреба зробити стислий, конспективний виклад головних питань історії української культури, який, не претендуючи на всеосяжність, допоміг би студентам та всім зацікавленим особам скласти власне уявлення про ці проблеми. З такою метою і підготовано навчальний посібник, який читач тримає в руках.

Вивчення історії української культури має своє історичне коріння. Ще в кінці XIX - на поч. XX ст. вчені зробили перші спроби розглянути національну культуру як певну цілісність в її динаміці, висвітлити історію культури як органічний складник становлення української нації та розвитку її державницьких намагань. Відповідна база була підготовлена попередниками. Одним із перших істориків культури України був вчений I-ої пол. XIX ст. М. Максимович, який досліджував історію освіти, започаткував збирання та публікацію усної народної творчості. Початок теоретичного узагальнення історико-культурного процесу знаходимо в працях М. Костомарова /"Дві руські народності", 1861/, І. Нечуя-Левицького /"Світогляд українського народу", 1876/, М. Грушевського /10-томна "Історія України-Руси", "Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці", 1912, та ін./, І. Франка /"Історія української літератури", "Русько-український театр /історичні обриси/" та ін./ . В роботі "Данте Аліг'єрі" /1913/ І. Франко дав загальне окреслення поняття "культура", вказуючи, на відміну від переважної більшості своїх сучасників, на її універсальність, здатність виявляти себе у всіх галузях людського буття. Франко підкреслив також значення світоглядного елементу в структурі культури особистості: в голові культурної людини "нагромаджений запас знання не лише фахового, потрібного йому для щоденного знання, але також загального, непридатного для практичних потреб, але такого, що творить так званний світогляд чоловіка, вчить його розуміти тисячі явища зверхнього світу й людського життя" /Збір. тв.: У 50 т.-к., 1978. - С. 26/.

Перша узагальнююча праця з історії української культури побачила світ вже в умовах розгортання національно-визвольної

революції. Це було дослідження приват-доцента Київського університету Івана Огієнка "Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу" /1918/. Головну увагу автор приділяв обґрунтуванню національної самобутності української культури, виявленню внутрішніх факторів її розвитку, доведенню впливу української культури на російську. І.Огієнко намагався зруйнувати стереотип ставлення до української культури як до другорядної, похідної від російської або польської, вторинної. Оцінюючи результати багатовікового культурного розвитку України, автор зазначає: "Тернистим шляхом, згинаючись під важким тяглом чорної недолі, утворили ми свою велику культуру ... Якою ж була б ця культура наша, коли б прямували до неї битими шляхами, коли б ми творили її увесь час вільними руками?"

Сприятливі умови для розвитку досліджень з історії української культури, теоретичної культурології існували і в Радянській Україні 20-х років. Тут здійснювалося інтенсивне накопичення фактичного матеріалу для комплексних досліджень, опробувались різні теоретичні концепції під кутом зору автономності історико-культурного розвитку України. Але навіть у добу "українізації", а тим більше в наступні часи, історико-культурні дослідження в УРСР гальмувалися, розвивалися однобічно через одержавлення культури, адміністративно-командне втручання в процеси мистецького й наукового розвитку, поділ культурних вартостей за ідеологічними та класовими критеріями. Тому й до останнього часу не було створено цілісної концепції розвитку української культури, не видано узагальнюючих праць.

Щоправда, у 1931р. в Харкові вийшла книга А.Козаченка "Українська культура, її минулина і сучасність", але вона була ідеологічно тенденційною, відзначалась нігілістичним ставленням до багатьох визначних культурних досягнень минулого. В роки війни було зроблено спробу видати історичний нарис "Українська культура" за редакцією К.Гуслистого, М.Рильського та С.Маслова /1944/, з'явився навіть набірний примірник цієї книги, але до читача вона так і не дійшла; пізніше її було піддано нищівній ідеологізованій критиці. Під час "відлиги" кінця 50-х - поч. 60-х рр. побачив світ перший і, на жаль, єдиний підручник - "Історія української культури" М.Марченка /1961/. В книзі було подано систематичний виклад історії культури українського народу з найдавніших часів до середини XVII ст. Але

цей підручник не дає уявлення про культурний розвиток України ХУІ - ХХ ст., на сьогодні він концептуально застарів. Об'єктивна історія української культури не могла бути створена в умовах панування єдино визнаної державної ідеології, коли будь-яка спроба вийти за її межі трактувалася як "буржуазний націоналізм". Показово, що навіть тодішній керівник КП України П.Шелест був звинувачений в ідеалізації козацтва у своїй пропагандистській гучизні "Україна наша радянська".

У 60-х - 70-х рр. вивчення української культури розвивалось лише в дозволених напрямках і у визначених межах. Найбільші досягнення робились на ниві етнографії та фольклористики. У 1977р. з'явився у світ навчальний посібник В.Наулко й В.Миронова "Культура и быт украинского народа", в якому на базі етнографічних даних висвітлено особливості традиційної народної культури українців. Але розвиток професійної культурної творчості, історія української духовної культури тут практично не розглядається.

У 1990р. вийшли друком два видання, які можна вважати новим кроком у вивченні нашої культури - це академічне історичне дослідження "Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії" та брошура В.Русанівського, П.Толочка й І.Стегнія "Українська національна культура", які добре доповнюють одне одне. Концептуальність стислого нарису трьох авторів, що йому, на жаль, не вистачає фактографічного розмаїття, поєднується з багатим на факти, але теоретично слабо проробленим дослідженням Інституту історії АН УРСР.

Питання історії української культури активно розглядалися у ХХ ст. і науковцями діаспори. Після громадянської війни за кордоном опинилися І.Огієнко, літературознавець та філософ Дмитро Чижевський, мистецтвознавець і культуролог Дмитро Антонович. І.Огієнко продовжував плідну наукову діяльність на Україні та в Польщі, а після другої світової війни - в Канаді, де став першо-держархом Української греко-православної церкви (митрополит Іларіон). За кордоном Огієнко видав багато досліджень, присвячених головним чином добі національно-культурного відродження. Антонович випустив у 20-х рр. в Празі роботу "Історія українського мистецтва". Д.Чижевський своїми роботами "Нариси з історії філософії на Україні" та "Історія української літератури" зробив великий внесок у теоретичний аналіз історико-культурного процесу.

У 1936р. популярне видавництво І.Тиктора /Львів/ випустило книгу "Історія української культури", основний матеріал якої підготував визначний історик Іван Крип'якевич. Широкий огляд культурного розвитку України від витоків до початку ХХ ст. знаходимо також у довоєнній роботі Крип'якевича "Історія України" /перше радянське видання - 1990р./.

Важливим, поступальним кроком в осягненні історії українського культурного життя стали "Нариси з історії нашої культури" видатного поета, літературознавця, мислителя з діаспори С.Маланюка /1953-54; перше радянське видання: Дніпро.-1991.-№1/. Автор висвітлює генезу національної культури, її джерела та витoki, роль етнокультурних взаємовпливів, аналізує культуротворчу роль козацтва та козацької держави, вказує на ті втрати, які понесла українська культура протягом тривалої "ночі бездержавності".

Але сьогодні мусимо визнати, що, незважаючи на яскраві спроби розгляду головних моментів розвитку культури України, автори не могли уникнути суб'єктивізму при трактуванні тих чи інших явищ, вдавалися до політизованих та ідеологізованих оцінок. Зважений та всебічний історичний аналіз наших культурних здобутків залишається справою майбутнього - сподіваємося, близького.

Українська культура знаходиться сьогодні на роздоріжжі. Внаслідок суспільно-політичних колізій ХХ ст. вона зазнала глибокого, непоправного руйнування. Гинули в зовнішніх та внутрішніх війнах творці матеріальних і духовних цінностей, винищувалася та усувалася з ниви культурної творчості значна частина національної інтелігенції, під гаслами "інтернаціоналізації" та "злиття націй" відбувалися процеси русифікації, звукувалася сфера вжитку української мови, штучно знижувався престиж національної культури, утворювався її "шароварний" імідж.

Сьогодні українська культура - це культура з неповною структурою, ряд її ланок послаблено, а деякі взагалі відсутні. Відновлення їх - важливе завдання фахівців - культурологів, митців, всіх робітників культурної сфери. Вивчення курсу історії української культури має сприяти виконанню цього завдання.

Головна мета зазначеного курсу - ознайомити студентів з основними тенденціями та результатами розвитку української культури від її джерел до сьогодення. Вона досягатиметься через вияв-

лення історичних коренів національної культури, розгляд становлення й еволюції професійних форм культурної творчості у зв'язку з розвитком традиційної народної культури, виявлення напрямків національно-культурного відродження в умовах боротьби за здобуття справжнього суверенітету республіки.

Характеристика історико-культурного процесу подається із врахуванням автономного характеру еволюції суспільної свідомості. Українська культура розглядається як самобутнє явище, але водночас береться до уваги її неусувний діалог з іншими національними культурами. Автори намагалися вийти за межі "галузевого" підходу до культури, реалізувати її інтегральне бачення.

Сучасне культурознавство розглядає культуру як універсальну характеристику всіх видів людської діяльності. Культура – це не тільки сукупність матеріальних та духовних надбань людства, "друга натура", але й якісна характеристика історичного процесу, показчик розвинутості, гуманістичної спрямованості всіх сторін людського життя, міра людяного в людині та результатах її творчої активності. Ступінь розвитку культури – це ступінь визволення людини, незалежності її цілеспрямованої діяльності від зовнішніх, позакультурних впливів.

Культура завжди виявляє певну внутрішню цілісність; культурно-історичний процес – це рух від одних цілісних типів культури до інших. Кожен із цих типів має свою специфіку, неповторне історичне обличчя. Визнання цілісності культури приводить до питання про її причини, про "дух культури", що пронизує всі елементи, незважаючи на їхню

специфічність і неповторність. На відміну від окремих синтезуючих механізмів у науці, мистецтві, техніці, моралі та інших сферах життя "дух культури" виступає як дещо всезагальне. Він присутній як у виробничій діяльності, так і в суспільно-політичній сфері, духовному житті. Всепроникливість "духу культури" вимагає від дослідників охоплення максимально повного обсягу культурних явищ конкретної історичної епохи для визначення її специфіки. "Дух", як визначав його видатний російський мислитель О.Ф.Лосєв, це "сукупність і зосередження всіх функцій свідомості..., він - активно діюча сила людини" /Философская энциклопедия.-М.,1962.-Т.2.-С.82/. Отже, сутність "духу культури" полягає в його безпосередньо спрямовувчій, регламентувчій функції щодо діяльності людини та суспільства в цілому. Це певна орієнтація, бачення світу, що формується у ході суспільного розвитку і надає специфічного забарвлення громадській життєдіяльності епохи.

Для усвідомлення закономірностей історичного розвитку української культури необхідно розглядати її як цілісний феномен, який, незважаючи на внутрішні протилежності, складає неподільну єдність. Розробляючи науково обґрунтовану концепцію національної культури, ми повинні мислити не тільки категоріями конкретної наукової дисципліни чи галузі мистецтва, але й усвідомлювати українську культуру як систему. Як зазначає відомий літературознавець, культуролог І.М.Дзюба, "вселя національна культура може існувати лише як система, лише в своїй цілісності, і діалектика цієї цілісності полягає в тому, що хоча національна культура конкретно реалізується в розвитку окремих своїх галузей, окремих видів, жанрів мистецтва, однак тільки наявність і усвідомлення феномену національної культури як цілого є головним генератором енергії і життя всіх окремих галузей, видів, жанрів. Є феномен національної культури та його усвідомлення - є і гарантія незупинного розвитку всіх її аспектів. Нема його чи втрачається його усвідомлення - заглухнуть, замідяться і ті ділянки, які ще культивуються" /Дзюба І.М. Чи усвідомимо національну культуру як цілісність? // Наука і культура. Україна: Щорічник. -Вип. 22. -К., 1988. -С.325./.

Розгляд української культури як цілого в її історичній динаміці - одне з найважливіших завдань цього посібника.

Розділ перший. ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання про походження українців та їхньої культури було й залишається одним з найбільш дискусійних в історичній науці, мовознавстві та культурології. Незаперечним фактом є, що українці — це східнослов'янський народ, який разом з усіма слов'янськими, а також балтійськими, германськими, романськими та ін. народами має спільні індоевропейські корені. Але що стосується часу з'явлення його виникнення, характеру зв'язку з іншими слов'янами — з цього аспекти серед фахівців різних шкіл, течій, напрямів та наукових дисциплін немає. Не з доводствених часів сформувався точка зору, згідно з якою українці походять безпосередньо від праслов'ян, а культурна спадщина Київської Русі розглядається як аддукт українського населення Південної Русі /М.Грушевський, С.Смаць-Огоцький та ін./ Є навіть опроби проголосити українців "південніми індоевропейцями" /В.Липа/ та шукати українську культуру безпосередньо з археологічної Трипільської культури /3-2 тисячоліття до н.е./, яка нібито безперервно еволюціонувала, поглинаючи і розчиняючи інші етноси та культури /Я.Мастерняк, Канада/. З другого боку, деякі дорадянські дослідники з переважно більшовицької істориків та мовознавців обстежили точку зору, що українці, росіяни та білоруси — це три нагони від єдиної давньоруської народності, яка існувала до III-IV ст. Так, знаменитий російський мовознавець О.Шанський значить в історії східних слов'ян та їх мов такі етні: 1/ праслов'янську, східнослов'янську — до кінця VI ст. н.е.; 2/ кравську, прасхіднослов'янську — VII-VIII ст.; 3/ епоху розгалуження східного слов'янства на північну, середньоруську і південно-східну — IX-X ст.; 4/ епоху етнічного та мовного об'єднання східного слов'янства; 5/ формування трьох східнослов'янських мов та народностей як окремих систем /в XII ст./. Таким чином, початком української мови та української народності ці дослідники вважали XII-XIII ст. У найновішому академічному виданні "Українська народність: Нариси соціально-історичної і етнологічної історії" /К., 1990/ автори визначають XII-XIII ст. як перший етап етнічної історії української народності. З цього витікає, що культурні явища

Могила в степу

Скіфський цар з Товстої
могили

Скіфи-лучники, зображені
на античній вазі

Скіф, що натягує титиму

Фрагменти пекторалі

епох, що передують феодальному роздробленню Київської Русі, необхідно розглядати, зберігаючи наукову коректність, лише як джерела та витoki української культури.

За твердженням більшості східників, предки українців були автохтонним населенням історичного простору сучасних українських земель, тобто жили тут з незапам'яних часів. Але перш ніж давньоруський народ виступив як самостійний чинник культурно-історичного процесу, на цих територіях існували поселення та навіть державні організації інших етносів, які також накладали свій відбиток на процеси становлення української народності та її культури. З III ст. до н.е. на берегах Чорного моря існували грецькі колонії. Це були перші міста на території України з повною інфраструктурою, центри торгівлі та культури, які мали великий вплив на сусідні племена, сприяли їхньому суспільно-економічному розвитку, відкривали місцевому населенню шлях до зв'язків із південними народами та їх культурою.

Степова смуга України на північ від Чорного моря була в давніх часах місцем перетинання життєвих інтересів різних племен. Після кimmerійців, про яких сповідають античні джерела, з III ст. до н.е. в українських степах жили народи іранського походження — скіфи, сармати, алани, роксолани та ін. Ці племена знаходилися на різних стадіях культурного розвитку, займалися головним чином мисливством та скотарством, але деякі з них вели хліборобський спосіб життя і навіть виробляли зерно на продаж. В VI-V ст. від Дністра до Дону простяглася велика скіфська держава, на чолі якої стояли т.зв. "царські скіфи" з деспотичним правителем-царем. Іранці жили у близькому сусідстві з предками українців і мали глибокий вплив на їхню культуру: він виявляється і в лексиці української мови, в деяких рисах традиційної народної обрядовості, в унії народної творчості. Північна смуга поширення іранських племен приєднано збігається з сучасними етнічними кордонами України. З цього можна зробити висновок, що скіфи разом з деякими іншими народами-кочівниками заклали той субстрат, підґрунтя, на якому пізніше виросла та відокремилася від спільного кореня українська народність. Аналогічну роль субстрата для великоруської народності відігравали фіно-угорські племена, а для білоруської — балтійські народи.

В часи великого переселення народів на початку нової

ери іранці розчинилися серед інших племен; рештки їх – сучасні кавказькі осетини. В II-IV ст. н.е. на півдні України жили германські племена готів. Вони засвоїли деякі традиції скіфо-сарматської та античної культур і розвивали власні культурні форми: прийняли християнство, виверили власний алфавіт, заочакували власну літературу. Готи мали значний вплив на слов'ян в галузі військової техніки та організації. Держава готів пала під тиском орди гуннів, які прийшли з просторів Азії. Так змінили один одного стародавні народи на півдні України. Греки, скіфи, готи – всі вони спричинилися до господарського освоєння, розвитку ремісництва та торгівлі, але всі вони під тиском кочівників Азії змушені були зійти з необмеженого відкритого степового простору. Місце їх займали слов'яни, предки українців.

На початку нашої ери слов'янські племена, які переживали процес розкладу первісного родового ладу та становлення військової демократії, рушили на південь, де разом з іншими народами взяли участь в нападах на Римську імперію, особливо на її східну частину. Слов'яни рушили широким фронтом: у центрі вийшли до Чорного моря, одним кінцем досягли Балканського півострова, а другим – Каспія та навіть Малої Азії. В V-VI ст. східні слов'яни займали вже майже всю територію сучасної України – від Поділля до Чорного моря та від Карпат до Дону. Готський історик Іордан сповіщає, що від Дністра до Дніпра мешкало слов'янське плем'я антив. Деякі українські історики XIX-XX ст. намагаються довести, що анти були безпосереднім джерелом українського етносу. Анти жили в умовах військової демократії, владу мали полководці-князі, як, приміром, Бок /Бус/, який – у 80-х рр. II ст. від боротьби проти остроготів. В VI ст. великий вплив мав Мезамір, що відзначився у боротьбі з саварами /обрами/. Анти здобули собі славу військовими походами на Візантію, з якої вони привозили численні трофеї, в тому числі коштовності та інші культурні цінності, з певною мірою засновали слов'янство. Вчені припускають, що анти мали первісні форми державної організації. Ця організація існувала приблизно з кінця IV до початку VII ст. Гунни, авари, угорці, печеніги, які все новіше змарширували з Азії, не дали розвинутися

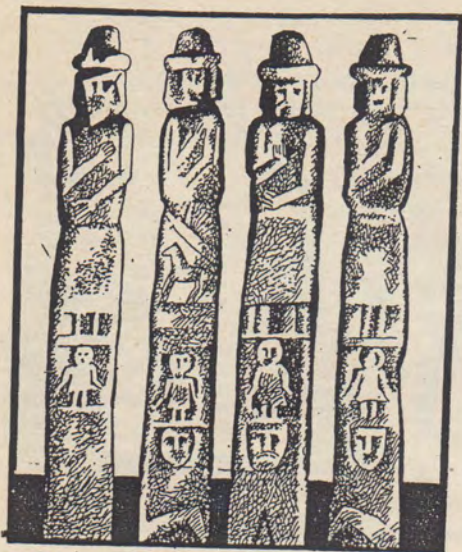
державі та культурі янтів. Більша частина слов'янського населення змушена була відступити на північ, в лісову смугу. Саме тут – на Поділлі, Київщині, Чернігівщині та далі на північ і захід – активно продовжувалися процеси генезу давньоруської народності та її культури.

Давньоруський літопис "Повість врем'яних літ" у вступній частині дає широкую картину розселення слов'ян взагалі і східних зокрема: "Також і ті слов'яни, що прийшли і сіли по Дніпру, нареклися поляни, а другії – деревляни, оскільки сиділи в лісах; а інші сиділи межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичі; ще інші жили на Дніні і називалися полочанами від назви річки Полота, що впадає в Двіну. Від неї і прозвалися – полочани. Слов'яни ж сиділи побіля озера Ілмера, називалися своїм іменем і збудували город, і нарекли його Новгород; а другії ж сиділи по Десні, по Семі, і по Сузі і називалися сівера. І так розійшовся слов'янський народ, його іменем і грамота названа слов'янською". На сторінках літопису з'являються повідомлення й про інші східнослов'янські племена – кривичів, дулібів, волинян і бужан, радимичів, вятичів, уличів і тиверців. Вчені вважають, що тут йдеться не про малі первісні племінні угруповання, а про союзи племен, а може й більш значні етнічні спільності. Деякі історики пишуть про "племена" як про своєрідні конфедерації князів, в яких вже помітні інститути політичної влади. Літописець відзначив, що кожне "плем'я" мало власні звичаї і закони. Справедливість цих слів підтвердили археологи, які показали, що при загальній близькості матеріальної культури на всій території розселення східних слов'ян досить помітно виступають і характерні регіональні особливості.

Загалом східнослов'янські племена VI–VIII ст. знаходилися на одному етапі свого культурного, економічного та політичного розвитку, але в окремих районах цей процес відбувався більш інтенсивно. Одним з таких був південний, де в цей час високого рівня досягли землеробство і ремесло. В археологічному матеріалі досить чітко відбиваються ті поступальні зміни, які відбувалися в культурі слов'ян. Виявлені центри залізодобування /Григоровка, Грайворон/, залізобробки /Зишло, Пастирське/. Ковальська справа відзначалася складними технологічними процесами, які вимагали значних знань і практичних навичок.

Якісний перелом в обробці металу припадає на 2 пол. VII-VIII ст. Менш розвинутим було пвелічне ремесло, але й воно досягло значних успіхів.

Світогляд слов'ян цього періоду був суто язичницьким. Тогочасна людина жила близько до природи, і як господарські заняття, так і весь її світогляд пов'язаний з природними явищами. Слов'янська релігія - це культ природи. Головні боги - Дажбог, Перун-громі, Стрибог-вітер - це образи природи. Характерною рисою слов'янських вірувань був зв'язок з землею, культ родючості. Слов'яни віддавали особливу пошану водам, річкам, криницям, полям, лісам. Кожне урочище мало своїх богів. Візантійський історик Прокопій писав: "Шанують річки, німфи і деякі інші божества, жертвують їм усячину і на тих жертвах ворожать собі". Слов'яни створювали образи опікунчих істот, які, за тодішніми віруваннями, були повсякчасними сусідами людини: русалок /мавок/, водяників, лісовиків, польовиків і т.д. Вся земля вважалася оживленою побутом божеств, і це тісно пов'язувало людину з рідною домівкою, батьківщиною. Близько до природи киття, попри свої господарські тягари та скрути, давало людині гармонію, життєдайний погляд на світ. Тяжка щоденна праця мала свій сакральний виворіт, релігійний сакс. Так, побудову хати розуміли: одночасно як відтворення космічного світоустрою і встановлення всесвітньої гармонії з первісного хаосу, орання землі усвідомлювали: як шлюбні зносини з Матір'ю-землею, прадіння - як відновлення життєдайних сонячних променів і т.д. Людина була впевнена внутрішньо, що без її щоденних сакральних-практичних дій світ втратить свою цілість та красу, сили-питви остаточно переможуть вічно конячого, але вічно воскресячого сонячного героя /сліді цього давнього образу знаходимо в купальських святах/. Праця чергувалася з радощами та розвагами свят, пов'язаних головним чином з аграрним календарем. Збереглися пізніші християнські описи-засудження язичницьких свят: "Сходилися на ігрища, на тачки і на всякі бісівські пісні, ігрища втолочені, і людей велика сила, що починають їхати один одного". В іграх, змаганнях, танках, музиці і співі людина виявляла свої природні сили та обдарування. Пісня супроводжувала наших предків на кожному місці і в кожний час - вдома, на вулиці, при щоденній праці і родинних урочистостях, при релігійних обрядах і військових походах. Най-

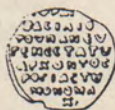
Ідол Святовіда-рода.
Вигляд з чотирьох боків.

Убір даньоруського воїна
(реконструкція)

Убір київського князя
(реконструкція)

Печатка з зображенням
Володимира Мономаха

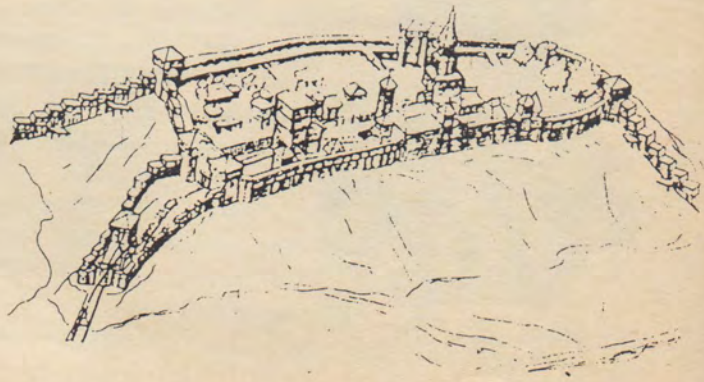
МОУЩАЕЯ МОУЩА. КИРИЛЪ ТРАПНИКЪ ВЪ СМЪДЪ
 КЛАСТОРЬСКОМЪ ПРЪВЪШЕЛЪ ПОСЪДНИМЪ -

Ольга в Царгороді
 /мініатора з давньоруського літопису/

+ Ф Г О В Ё Н О В О С : К О Н Ъ Ж Ъ Н Ъ Л Ъ : Д Е С Я
 К О У Н О Л О Д Н Е Н Я Т О П О В Е Д А Л О Т Д А М А С О У
 Д О : А П О П Ъ У Л Ъ : А Д А Е Л У Ц Ъ О Л Н І Н Т О Д Ъ
 К О Н А Т А П Е М А О Т Р О Ц О П Р Н Ж Ъ
 Я В Ъ В О Л Е Т Н К О Н І Н Д Ъ :

ЗВЕНИГОРОДСЬКІ ГРАМОТИ

Замок Володимир Мономаха

більш архаїчний шар народної пісенної культури, який дійшов до наших часів — це обрядові пісні, зокрема колядки та щедрівки.

Наступний етап етнокультурної консолідації східнослов'янських племен вчені пов'язують з ранньодержавним утворенням "Руська земля", яке складалося в Середньому Подніпров'ї наприкінці VIII — поч. IX ст. і об'єднувало землі полян, деревлян, сіверян, частково дреговичів. Сукупність історичних джерел свідчить, що в цей час активно йде процес суспільного розшарування населення та класоутворення. Поширюється патріархальне рабство, зароджуються цілі верстви залежних людей, які пізніше стануть основою формування пригнічених станів феодального суспільства. Центром нового утворення стає місто Київ, заснування якого пов'язують із діяльністю слов'янського князя Кия, який жив у V-VI ст. Київські князі консолідували слов'янські племена в боротьбі проти кочівників степу, а також проти могутньої Хазарської держави, яка прагнула встановити свою зверхність над Східною Європою. Щодо назви "Русь", то її походження остаточно не з'ясоване, хоча різні дослідники намагалися пов'язати його зі словами фінської чи шведської мов, або виводили від назви річки Рось на Київщині, врешті вказували на значне поширення подібної назви й серед інших народів. Заслугує на увагу точка зору академіка М.Марра, який вважав споріднену назву "Рос" /"Рош"/ одним з найдавніших слів-етнонімів в історії людства, який використовувався різними народами в різні часи. Втім, важливе не стільки походження назви, скільки її застосування. Ім'я Русь в IX-X ст. було тісно пов'язане з Київщиною. Пізніше воно поширилося й на інші східнослов'янські землі, а в XIV-XVII ст. вживалося як самоназва українців та білорусів. На Західній Україні навіть у XIX — на поч. XX ст. місцеве населення називало себе "руськими", "русинами". В елінізованій формі "Росія" ця назва поширилася на Московську державу і закріпилася в самоназві росіян /"русские"/. Можна вважати науково доведеним, що основу Русі склали слов'янські племена, хоча Давньоруська держава від початку утворювалася як держава поліетнічна.

Руська земля змогла подолати своїх зовнішніх ворогів із допомогою військових дружин варягів-норманів, виходців зі Скандинавського півострова. В історію Русі увійшов новий фактор, значення якого знав-таки однозначно не з'ясовано. За літописним переказом, варязькі дружини на чолі з конунгом Рюриком були запрошені новгородцями. З півночі варяги прийшли на територію сучасної України й

поклали початок нової князівської династії в Києві, яка панувала на півдні до монголо-татарської навали, а на півночі – аж до ХУІ ст. /останнім московським царем династії Рюриковичів був Федір Іванович, син Івана Грозного/. Деякі історики, представники так званої "норманістичної" школи, схильні перебільшувати політичний та культурний вплив варягів на розвиток Русі. Скоріше за все мав місце симбіоз місцевих "луччих людей" з варязькою верхівкою. Варяги прийняли ім'я Русі, поєднали свою військову організацію з місцевою державною традицією і досить швидко злилися зі слов'янським населенням. Давньоруська держава та її культура зростала на міцному місцевому ґрунті, мали свої власні історичні корені та суспільно-економічні передумови. Деякий вплив скандинавської культури лише урізноманітнів і без того багате культурне життя східного слов'янства. Наприкінці ІХ- на поч. Х ст. завершився процес утворення Київської Русі, культура якої стала результатом тривалої економічної, політичної та етнічної консолідації східних слов'ян, прискореної необхідністю захисту від зовнішніх ворогів. Подальший культурний розвиток східнослов'янських земель пов'язаний з новим державним утворенням – Київською Руссю.

ЛІТЕРАТУРА

Історія Української РСР: У 8т., 10 кн.-К.: Наук.думка, 1971, т.І /Розділ УІ/.

Москаленко М. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу // Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі.-К.: Дніпро, 1988.-С. 7-16.

Попович М.В. Мировоззренне древних славян.-К.:Наук.думка, 1985.-167 с.

Українська народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії.-К.:Наук. думка, 1990.-С. 40-47, 57-62.

Шевчук В. Мисленне дерево.-К.: Молодь, 1989.-С. 73-180.

Розділ другий. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

/ІХ – перша половина ХІІІ ст./

В ІХ ст. виникає Давньоруська держава, яка об'єднала всі східнослов'янські і деякі неслов'янські племена. Політичне об'єднання сприяло подальшій етнічній консолідації, формуванню єдиної давньоруської культури. Ця культура була не лише прообразом

тенденцій матеріально-виробничого та духовного розвитку попередніх часів, але й впливом якісних зрушень в житті східного слов'янства, пов'язаних із розкладом родового ладу та визріванням нових, феодальних відносин. За порівняльно короткий відтинок часу дуська культура досягла високого рівня й посіла гідне місце серед культур інших народів доби середньовіччя. Становлення і розвиток класового суспільства призвели до виникнення розбіжності між культурою князо-дружинного середовища та культурою народних низів. Характер культурно-історичного розвитку все більше зумовлювали інтереси панівної верстви та її ідеологія. Але протягом усього середньовіччя феодальна культура живилася від джерел традиційної народної культури, яка зберігала етнічну самобутність та неповторність.

Головними центрами розвитку феодальної культури були міста, в них зводилися величні храми, князівські палати, створювалися мальовничі живописні ансамблі, витвори прикладного мистецтва. Києву як найбільшому центру східнослов'янської цивілізації, столиці Русі належить чільне місце в становленні та розвитку давньоруської культури. В X-XI ст. Київ стає найважливішим центром ремесла, торгівлі, мистецтва. Він вражав своєю багатолюдністю, розмірами, оборонними спорудами з величезними валами, монументальними будовами: Золотими воротами, Софійським собором, Десятинною церквою, що вже на той час улазилися за межі країни. У давньоруських містах писалися літописи, створювалися перші бібліотеки й школи. У XII ст. в Києві особливо помітною стала роль Печерського монастиря. З його стін вийшла плеяда відомих літописців та письменників: Никон, Феодосій Печерський, Полікарп та ін. Вихованням монастиря були художник Аліпій, лікар Атаніт, церковні та політичні діячі Русі. Тут славнозвісним Нестором було створено найвидатнішу працю з давньоруської історії - "Повість врем'яних літ". Серед печерських літописців сформувалися оригінальні риси давньоруського красного письменства: його повчальний характер, публіцистична спрямованість й принциповість оцінки політичних подій.

Своєю виходу на світовий рівень давньоруська культура має завдячувати християнській релігії, яка стала офіційною державною релігією з 988 р., коли князь Володимир прийняв хрещення сам і охрестив своїх підданих. Нова віра допомогала утвердженню феодального ладу, зміцненню молодої державності, поліпшила міжнародні контакти Русі, сприяла подальшій етнічній консолідації східних

слов"ян. Християнська церква забезпечила поширення писемності та "книжкості", спричинила до появи визначних літературних пам"яток та мистецьких цінностей. Слід, однак, зауважити, що претензії церкви на монополію в духовному житті звучували мовлявності розвитку світської культури, наукових знань, вільнодумства.

Після прийняття християнства в давньоруських містах розгорнулося спорудження культових будівель, які прикрашали монументальним розписом – мозаїками та фресками, різьбленим камінням. Найбільшим культурним центром Києва став Софійський собор /XI ст./ – "Руська митрополія". Тут почалося регулярне літописання, засновано бібліотеку та скрипторій, налагоджено перекладацьку діяльність, яка пов"язувала давньоруську культуру з досягненням світової цивілізації. Найважливішим інструментом культурного поступу стала писемність.

Поява писемності була тісно пов"язана з соціально-економічним та культурним розвитком Русі, її потребували державний апарат, економіка та культура, що розвивалися. Русичі послуговувалися двома слов"янськими азбуками – глаголицею та кирилицею, одна з яких дістала ширшого розповсюдження. Її винайдення пов"язують з діяльністю болгарського просвітителя Кирила, хоча існують докази, що пристосування грецької абетки до потреб передачі на письмі слов"янських мов відбулося значно раніше. Можливо, що Кирило та його брат Мефодій вдосконалили цю систему письма, або, як вважають деякі дослідники, розробили не кирилицю, а саме глаголицю. Кирилична писемність містить 19 додаткових літер, яких не знали греки, тому може вважатися цілком самостійною системою письма. Із запровадженням християнства разом з богослужбовими книгами та переписувачами кирилиця поширилася на Русі, витіснивши інші, більш архаїчні графічні системи. Кирилицею написані книжкові пам"ятки XI–XIII ст., які збереглися до наших часів.

З книг кнївської писемної традиції найбільш відомі Остромирово Євангеліє /1056–57/, Ізборник ІО73 та ІО76 рр., Мстиславове Євангеліє /вл. III5 р./. Вони відзначаються винятковою культурою книгоробства, писані на пергаменті досконалим уставом /урочистим літургійним письмом/, прикрашені заставками, ініціалами, мініатюрами. Євангеліє Мстислава, оіна великого князя кнївського Володимира Мономаха, оправлене у багатий оклад із срібла, золота, коштовних каменів та емалей, виготовлений у Царгороді

/столиці Візантійської імперії/. В XI–XIII ст. писемність обслуговувала всі сфери життя феодального суспільства: переписувалися церковні книжки та богословсько-філософські трактати, купці та ремісники писали на бересті, на різних ремісничих виробках і на стінах архітектурних споруд. Перші берестяні грамоти було знайдено в 1951р. у Новгороді, пізніше їх знаходили в інших містах Північної Русі. На території України берестяні грамоти відкрито в 1988р. під час археологічних розкопок стародавнього галицького міста Звенигорода. Вони свідчать про велике поширення писемності не лише серед знаті, але й серед інших верств населення.

Переписування книжок у скрипторіях при Київській митрополії, в монастирях призвело до створення в часи правління Ярослава Мудрого /30-х рр. XI ст./ першої відомої на Русі бібліотеки-книгосховища. На думку дослідників, у бібліотеці при Софійському соборі зберігалось до 950 томів рукописних книжок. Трохи пізніше бібліотеки з'явилися в Печерському та Видубицькому монастирях. Київські князі звернули велику увагу на освіту. Володимир "почав брати у знатних людей діти і давати їх на книжну науку", Ярослав у Новгороді "зібрав від старостів і попових літєй 300 учити з книг". Школа знаходилася в руках церкви, вчителями були священники та дяки. Головна мета школи полягала в тому, щоб навчити читати й писати; за підручники брали богослужбні книги, найчастіше Псалтир. Дочка київського князя Всеволода Янка в 90-х рр. XI ст. заснувала при Андрієвському монастирі першу в Європі жіночу школу, де навчали грамоті, співу й шиттю.

Крім простої загальної освіти, писемні джерела вказують на "книжне почитання", тобто освіту під керівництвом наставників, яка полягала в заохоченні традиційних для середньовіччя "вільних мистецтв" – граматики, богослов'я, філософії, риторики і т.д. Важливу роль у навчанні відігравала перекладна література: "Хроніка" Григорія Амартола, "Історія юдейської війни" Йосифа Флавія, "Християнська топографія" Козьми Індикоплова. На Русі здобули популярність збірки під назвою "Едзола", в які входили уривки з творів Платона, Аристотеля, Епікура, Плутарха, Софонда та ін. античних авторів. Це була своєрідна хрестоматія: "Як едзола бачимо, що по всіх садах і зелах літає, з кожного з них збираючи короне, так і книжки, що вчатьс'я філософії і хочуть війти на висоту мудрості,

Br 66874

17

Бібліотека ХДІК

Бібліотека ХДАК

інв. № Br. 66874/2

ушки збирають, що краще...".

Наукові знання на Русі знаходилися під впливом Візантії. Відомості про природу давали перекладені трактати: "Шестоднев" Івана, екзарха болгарського, "Фізіолог" – популярна зоологія невідомого автора, "Небеса" Івана Дамаскіна. Ці твори, далекі від реальної дійсності, відзначалися богословсько-схоластичним тлумаченням явищ природи, поєднували достеменні спостереження із казковим фантастичним. Більш значного розвитку досягли географічні та історичні знання. Про перші свідчать літописні повідомлення про різні землі, а про другі – переклади візантійських та болгарських хронік, наявність власного оригінального літописання. В 1037–39 рр. у Києві створено перше літописне зведення; у 1113 р. ченцем Києво-Печерського монастиря Нестором укладена "Повість временъ янх літ" – найважливіший історичний твір Київської Русі, неопізнане історичне джерело. В XII ст. київське літописання продовжувалося у Видубицькому монастирі, пізніше естафету підхопили галицько-волинські князівки.

Художня та публіцистична література розвивалася спершу на грецьких перекладах. Оригінальних творів XI–XII ст. збереглося мало. Одним з найраніших і найоригінальніших творів є "Слово про закон і благодать" першого митрополита руського походження Іларіона; у своїй урочистій проповіді автор викладає суть християнського віровчення, прославляє культурні заслуги "великого катана" Володимира. Багато значення мають "Повчання" Володимира Мономаха, життєписи руських святих та "Печерський патерик" – збірка оповідань про київських угодників, викладених простим, спокійним стилем. Визначною пам'яткою юридичної думки стали "Руська правда" – перший давньоруський кодекс законів та "Мірило праведне". Справжнім шедевром давньоруської художньої літератури XII ст. правомірно вважають "Слово о полку Ігоревім", яке вирізняється вишуканим поетичним стилем, своєрідною символікою та пристрасним політичним закликком до єднання руських князівств.

Ще до виникнення писемності у східних слов'ян значного розвитку досягла усна народна творчість: обрядові пісні, легенди, перекази, загадки, заклинання, епічні й ліричні пісні. Особливе значення мали епічні твори – балади, які виконували у супроводі музики в речитативно-декламаційній формі. В баладах оспівувалися важливі події в житті народу та його герої – Ілля Муромець, Добриня Нікітич, Альоша Попович, Микула Селянчинич.

У центрі київського циклу Билин — князь Володимир — "Красне сонячко". Художньо переосмислюючи реальні історичні події, невідомі автори Билинного епосу втілювали у своїй творчості народний етичний та естетичний ідеал. Усна народна творчість справила вплив на образну систему, мову й стиль писемної літератури.

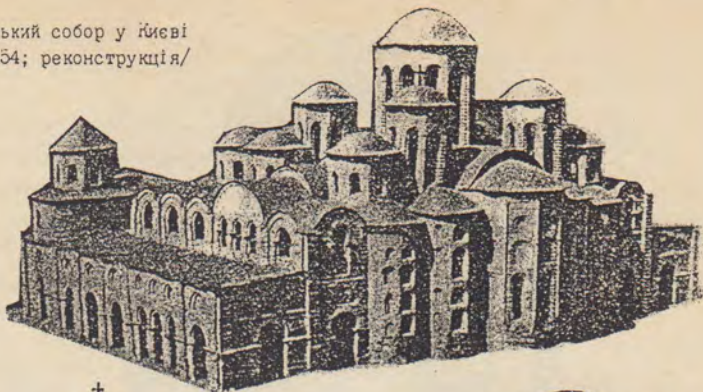
У мистецтві Давньої Русі особливу увагу привертає архітектура. До кінця X ст. Русь не знала монументальних споруд, але тут існували багаті традиції дерев'яного будівництва, деякі форми якого пізніше відбилися у кам'яній архітектурі, витворюючи неповторно-оригінальні місцеві архітектурні стилі. Після прийняття християнства головним типом кам'яних споруд стали церкви. Принципи їхньої побудови були запозичені з Візантії, Малої Азії та Балканів. Найпоширеніший тип церков — це сполучення базиліки з центральною будовою; найчастіше церква мала три нефі-коридори, які завершувалися зівтарними апсидами. Великі церкви, мали іноді п'ять апсид. Зустрічаються також малі одноапсидні церкви і круглі споруди-ротонди. Першою кам'яною культовою будівлею вважають Десятинну церкву в Києві /кінець X ст./, яка була зруйнована в 1240 р. монголо-татарами. В 1031-1036 рр. у Чернігові грецькими майстрами побудовано Спасо-Преображенський собор, найбільш "візантійський" храм Київської Русі. Вершиною південноруської архітектури XI ст. є Софійський собор у Києві, збудований у 1037-54рр. як церковний центр Русі. Це чудова пам'ятка культури та мистецтва, вона справила великий вплив на подальший розвиток архітектури й монументального живопису.

Софійський собор, що відносно добре зберігся до наших часів, в давнину являв собою хрещатокупольну п'ятинефну споруду завширки 55 і завдовжки 37 м., оточену з трьох боків двома рядами галерей.

Спочатку собор мав 13 бань. Оригінальність його архітектури полягає не стільки в застосуванні якихось принципово нових форм, скільки у незвичайному використанні та поєднанні старих, відомих раніше. За величию художнього образу, досконалістю архітектури та внутрішнього оздоблення Софія Київська належить до найкращих витворів давньоруської культури. Монументальний живопис собору виконано в суворій візантійській манері, він досконало поєднує мозаїки з фресками. З мозаїчних робіт найбільш визначні – медальйон з погрудним зображенням Христа – Пантократора /Вседержителя/, композиція "Євхаристія", зображення Богоматері, яка молиться, – Оранти, або, як її називали в народі, "Непорушної стіни". Остання займає всю верхню частину вітарної апсиди, має 6 метрів заввишки. Техніка мозаїк надзвичайно складна: мозаїчні кубики вдавлювалися майстром у спеціальний тришаровий ґрунт, де вже був нанесений малюнок майбутнього зображення. Тональна гама мозаїк вражає своєю різноманітністю: в ній налічується 177 різних кольорових відтінків. Серед фрескового живопису особливе значення мають сімейний портрет засновника храму – Ярослава Мудрого, а також розпис сходових веж на світські теми: мисливські сцени, зображення скоморохів та музики, урочистого прийому візантійського імператора. Собор прикрашали також численні різьблені деталі з мармуру та шиферу, збереглися невеличкі фрагменти мозаїчних підлог.

Під впливом Софії Київської у 50–60 рр. XI ст. будують однойменні собори в Новгороді та Полоцьку. Для архітектури давнього Києва характерні змішане мурування з каменю та плінфи, багатокупольні завершення храмів, багате внутрішнє оздоблення культових споруд. У 1108 р. в районі сучасної Володимирської гірки Святослав Ізяславич збудував собор Михайлівського Золотоверхого монастиря – шестистовпний тринефний одноглавий храм. Хоча собор і було зруйновано в сталінські часи, до наших днів збереглися фрагменти його інтер'єрів – мозаїчні й фрескові композиції "Євхаристія", "Дмитро Солунський" "Благовіщення". З 20-х рр. XII ст. в архітектурі Подніпров'я з'являються нові оригінальні риси, виникають місцеві школи будівництва. Мішане мурування замінюється порядовим із плінфи на розчині цементівки. Поступово виник тип храму з центральною частиною вежеподібної форми. Багато уваги приділяється зовнішньому оформленню будівель. Особливо яскраво новий напрям в архітектурі виявився при спорудженні П'ятницької церкви в Чернігові. Багато споруд нового стилю в Києві створив водчий Петро Милоніг. З образотворчого мистецтва

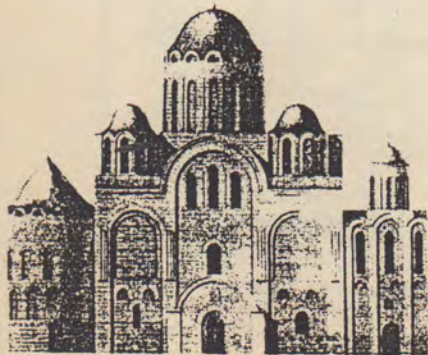
Софійський собор у Києві
/1037-54; реконструкція/

Десятинна церква у Києві
/X ст.; реконструкція/

Богородиця-Оранта
/мозаїка Софійського собору/

Спасо-Преображенський собор
у Чернігові
/1031-36; реконструкція/

Дмитро Солунський.
/ мозаїка собору Михайлівського
Золотоверхого монастиря/

Теодосій Печерський.
Малюнок з «Антологією»
1899 р.

Аліпій лікар.
Гравюра І. Тарасевича

на цей час складна техніка мозаїки поступається місцем фресковому живописові.

З переходом Давньоруської держави у стан феодалної роздрібності розвиваються архітектура і мистецтво окремих князівств. Власна архітектурна школа виникає в Галицько-Волинській землі. Найбільш яскравою спорудою тут був Успенський собор у Галичі, побудований в часи Ярослава Осмомисла. Особливості галицької архітектури полягали в органічному поєднанні візантійсько-київської просторової композиції з елементами романського декоративного оздоблення західноєвропейського походження.

Важливим досягненням давньоруської культури доби Київської Русі був значний розвиток ювелірної справи. Давньоруські майстри знали багато технічних прийомів обробки кольорових металів: зернь, скань, чернь, філігрань, художнє литво й карбування, Інкустацію й перебірчасті емалі. Великого поширення на Русі та за її межами набули київські вироби з срібла, прикрашеного черню: персні, хрести, браслети, сережки-колти, тощо, а також вироби з перебірчастими емалями: князівські діадеми, рясни /парні ланцюги/, барми, образки, медальйони і т.д.

У становленні й розвитку давньоруської культури важливе значення мали економічні, політичні і культурні зв'язки з сусідніми народами. Дніпром повз Київ проходив стародавній торговельний шлях "з варяг у греки", відомі контакти давньоруського населення з Угорщиною, Польщею, Чехією, Болгарією, Скандинавією, Францією, Німеччиною, а також з країнами Сходу. Особливе значення для розвитку культури мали зв'язки з Візантією, але їх не слід перебільшувати: ґрунтовні дослідження істориків культури свідчать, що культура Київської Русі на більшості своїх ділянок була вповні органічним місцевим творінням. Чотири головні суспільні верстви спіробітничали в процесі культурної творчості - селянство, дружинники, міські жителі та духовенство. Спільним для них було почуття батьківщини, православної віри. Серед небезпек і нападів зростали руські культурні сили: хліборобство займало дедалі нові простори, слідом за ним з'являлися нові міста, будови, мистецтво. Культурні здобутки, витворені верхніми верствами, входили в народні маси, а народна творчість живила культуру панівних класів. Культурний капітал доби Київської Русі залишився в українському народі на довгі сторіччя й став йому у великій пригоді в часи пізньої руїни.

ЛІТЕРАТУРА

Асєєв Ю.С. Джерела: Мистецтво Київської Русі.-К.: Мистецтво, 1971. 214 с., Іл.

Замалеєв А.Ф., Зоєв В.А. Мыслители Киевской Руси.-2-е изд. перераб. и доп.-К.: Вища школа, 1987.-184 с.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.-К., 1971-Т.І /розд.ІХ/ Крив"якевич І. Історія України // Давн.-1990.- № 8.-С.93-98. /розділ "Культура і світогляд"/.

Марченко М.І. Історія української культури: З найдавніших часів до середини ХУІ ст.-К.: Рад.шк., 1961.-С.7-66 /розділ І/ Українська народність.-К., 1990.-С.63-71.

Розділ третій. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ ТА ЇЇ КУЛЬТУРИ /сер.ХІІІ - сер.ХVІ ст./

В середині ХІІІ ст. Русь зазнала руйнівного нападу монголо-татарських орд, який мав катастрофічні наслідки для її економіки та культури. У вогні пожеж загинули чудові архітектурні пам'ятники, школи й бібліотеки. Літописці розповідають, що при захопленні міст завойовники-невігласи нищили книги: "Книги обідрали", - з гріхотом сповіщає автор Суздальського літопису. Про загибель майже всіх давньоруських рукописних книг під час монголо-татарської навали свідчить, зокрема те, що до нашого часу збереглися з них одиниці. Так, "Слово о полку Ігоревім" дійшло до межі ХУІІ-ХІХ ст. в єдиному примірнику. Винищення та захоплення у полон величезної кількості ремісників призвело до занепаду виробництва. Зникли деякі прийоми та технології обробки заліза, кольорових металів, цілі галузі ремесла взагалі припинили існування, втрачалися навички містобудування та архітектурної майстерності.

Але культурне життя на землях Київської Русі не припинилося, незважаючи на іноземне поневолення. Найбільшого спустошення зазнали Переяславська, Київська та Чернігівська землі. Тому в 2-ої пол. ХІІІ ст. політичне і культурне життя зосереджується насамперед у західному Галицько-Волинському князівстві, на землях Північно-Східної Русі, в Новгороді та Пскові. Сюди із зруйнованих міст тікали князі, бояри, духовенство, міські жителі, в тому числі митці й книжники. Поступово відбудовується спалений ордою Київ, відроджуючись вже як центр культури української народності.

Назва "Україна" вперше зафіксована в Іпатському списку Київського літопису під 1187 р. Оповідаючи про смерть переяславського князя Володимира, літописець каже, що за ним плакали переяславці, "за ним

же Україна багато потужила". В іншому місці літопису /1109/ згадується Україна Галицька. Ця назва – слов'янська за походженням, етимологія її визначена і походить від загальнослов'янського "край" /у значенні земля, країна, край, регіон, область/. В українській мові слово "Україна" протягом XII–XIII ст. поступово змінювало своє значення, бо вживалося спочатку як назва краю-області, а пізніше стало назвою етнічної території українського народу. Теорія, згідно з якою первісне значення слова "Україна" – "кордон, рубіж, прикордонна смуга", може вважатися сьогодні маловірогідною. Зазначимо, що в "Словарі української мови" Б.Грінченка відсутнє слово "окраїна" в значенні "кордон", тобто воно не є властивим для української мови: натомість слово "край" перекладається російською мовою /серед інших значень/ як "край", "область", "страна". За тлумачанням сучасних дослідників, поєднання і злиття значень "окраїна" і "країна" відбулося на Лівобережній Україні в ті часи, коли вона увійшла до складу Російської держави./Див.: Українська народність К., 1990. С.87/.

В XIII – XIV ст., незважаючи на те, що політичної єдності на Русі вже не існувало, назва "Русь" зберігалась за всіма східно-слов'янськими землями. І з цього часу вже починається спорадичне вживання і поступове закріплення за територіями трьох народностей, що формувалися, поряд з давнім терміном нових назв: "Україна", "Білорусія", "Росія". З XIV ст. стосовно до України з'являється також назва "Мала Русь". Вона, очевидно, має церковне походження, в ній підкреслюється переважно значення "материнської" київської митрополії перед "дочірними" парафіями Північно-Східної Русі/за аналогією: Мала Греція – Історичний центр, Велика Греція – територія грецького розселення та колонізації/. Пізніше зміст протиставлення "Велика Русь" – "Мала Русь" переосмислила офіційна російська історіографія, і назву було закріплено в бюрократичному вживанні у формі "Малороссія". Поява нових назв свідчить про те, що монголо-татарська навала, зруйнувавши традиційні політичні та господарські зв'язки між давньоруськими землями, прискорила процеси етногенезу, виартвання етнічних спільностей – української, російської та білоруської народностей, які розвивалися на ґрунті стародавніх племінних відмінностей під впливом різного мовно-культурного субстрату.

Поступово розгортався процес становлення власне української культури. Дослідники виділяють два етапи в цьому процесі: XIII–XV ст., коли культура в цілому зберігала давньоруську основу у всіх сферах, і XVI – I-а пол. XVII ст. – виникнення стійких етнічних ознак та їх

поєднання у систему, характерну саме для українства.

Коли Київ занепав під ударами монголів, державну організацію і культурні традиції підтримувала упродовж сторіччя Галицько-Волинська держава. Галицька й Перемишлянська землі з середини XIII ст. відігравали роль своєрідних резервуарів, куди під тиском кочових орд відходило слов'янське населення з південних земель, а потім коли тиск слабшав, поверталось у спустошені райони.

Спочатку головними осередками культурного розвитку залишаються князівські двори, монастирі, де зосереджувалися освічені люди. Згодом з'являються нові культурні центри - міста Галицької землі: Галич, Холм, Перемишль, пізніше Львів, Волинської - Володимир, Луцьк. Їх поява свідчить про процеси політичної консолідації південно-західних земель, які здобули найбільшого розвитку за часів Данила Галицького /1237-1264/. В Галичині будуються міста, створюється Галицько-Волинський літопис /к. XIII ст./, в якому відображено події політичного та культурного життя краю від 1201-до 1292 р. В мові цієї пам'ятки багато граматичних особливостей, притаманних українській мові.

Повсюдно переписувалися й оздоблювалися книги, збережені від кочівників. До пам'яток писемності цього часу належать Христинопольський Апостол, Буцацьке, Галицьке, Холмське Євангелія. Про високу майстерність книжників свідчать мініатюри Галицького Євангелія /1233/. "Книжником і філософом" називає літопис князя Володимира Васильовича, який сам переписував книги: близько 36 книг заповідав він церквам. Наприкінці XIV ст. на Україні було створено відому "Київську Псалтир", оздоблену 303 мініатюрами. При князівських дворах розвивалася ділова писемність, витворився стиль дипломатичних документів-грамот, який пізніше здобув поширення та розвитку у Великому князівстві Литовському. Значного рівня досяг живопис, до найцінніших пам'яток галицько-волинської школи належить Волинська Богоматір /XIII ст./

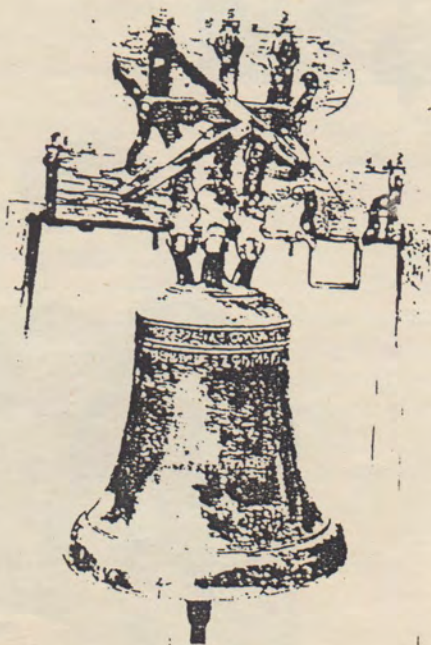
Але розвиток української культури стримувався через те, що етнічні землі нашого народу були розчленованими, опинилися під владою різних держав. У 1387 р. Галичину, а в 1434 р. Західне Поділля поневолило Польське королівство. З XII ст. угорські феодали намагалися встановити свою владу над Закарпаттям, і це їм вдалося наприкінці XII - на поч. XIV ст. Потрапили під владу молдавських феодалів землі Буковини. В кінці XIV - на початку XVI ст. більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського, яке фактично було Русько-литовською

Биспа Юрій Львович

Герб Львова з печатки
1353 р.

Дзвін із Львова

КНЯЗІ ОСТРОЗЬКІ:

а) Костянтин Іванович

Князь Дмитро Вишневецький (Гавдан)

б) Василь Костянтин

державою, оскільки східнослов'янські землі займали приблизно 90% її території. На північному узбережжі Чорного моря запанували татари, які згодом прийняли турецьку верхність.

Ці зміни політичної ситуації позначилися на шляхах формування і розвитку української культури. На тих землях, що опинилися під владою Литви, зберігалися звичаєві традиції, юридичні норми Русі, слов'янська мова, православна віра. Вони були першою м'рою сприйняти литовською верхівкою і піднесені до стану державних (зокрема ділова мова). До складу литовської шляхти увійшли давньоруські князівські роди. Але правлячі кола Польщі підтримували експансію католицької церкви, проводили політику асиміляції українського населення. Перебування України під іноземною владою, загроза турецько-татарської агресії обумовили тривалу визвольну боротьбу; це в багатьох випадках позначилося на культурі й побуті українців. Але одночасно на Україні розвивався плідний процес взаємозбагачення культурними цінностями народів, які належали до різних політичних, релігійних та етнічних спільностей. Пожвавленню культурного життя наприкінці XIV – на поч. XV ст. сприяли контакти з південними слов'янами, зокрема з болгарами.

В XIV–XV ст. на перші місця в культурному розвитку висуваються у складі Литви – Київ і Луцьк, на західних землях – Львів, Кам'янець. В ці часи формуються нові риси в культовій та оборонній архітектурі. Вони яскраво відбилися в замкових спорудах Волині, церквах Галичини, Закарпаття, де помітне прагнення майстрів відійти від традиційної хрестовокупольної системи. Продовжує розвиватися фресковий живопис розвітас іконопис, визначається головні іконописні школи – волинська, київська, львівська. Український іконопис відрізняється від російського більшою живописною розмаїтістю, запровадженням світських мотивів. Українських майстрів запрошували розписувати католицькі собори. Так, волинський художник Андрій зі своїми майстрами оздобив каплицю св.Троїці в Люблінському замку, українські митці розписували каплицю на Вавелі /Краків/, костіол Віслицької колегіати.

Міста, які в давньоруські часи жили в тісному господарському зв'язку з сільськогосподарським виробництвом, у XIV–XV ст. відокремлювалися від села і стали самостійними організаціями. Причиною усамотінення міст були як розвиток ремесел і торгівлі, так і поширення магдебурзького права, яке виводило міста з-під княжої або іншої влади та встановлювало систему міського самоврядування. Широке самоврядування з виборною радою і судом мали лише великі міста – Київ, Львів, Луцьк; інші міста мали обмежені права. Шляхта була зацікавлена в тому, щоб не випускати з-під своєї опіки населені пункти. До того ж в містах

були загострені національно-релігійні відносини, оскільки статути магдебурзького права надавали переваги католикам. У Львові українці /православні/ були усунені від міських посад, не мали права належати до ремісничих цехів, були обмежені в правах вибору місця поселення, тощо. Завдяки самоврядуванню міста розвинули промисловість і торгівлю, досягли значних успіхів на ниві літератури й мистецтва, але що до національного характеру, то вони, особливо на Західній Україні, були спольщені. Багато представників української шляхти приймали католицизм, аби здобути рівні права з поляками. Боротьба православного міщанства за свої інтереси набувала, таким чином, релігійного забарвлення.

У цій боротьбі організацією українського міщанства стали братства - громадські об'єднання, які виникли спершу як церковні православні осередки, але пізніше перейнялися й іншими справами-економічними, політичними, культурними. Братства засновували школи, а згодом - друкарні, утримували на свої кошти вчителів, та неміждих учнів, організували позичкові каси, закладали притулки та лікарні. Найдавнішим братством було Львівське /з 1439 р./ пов'язане з Успенською церквою. Братська організація поширилася по всій Галичині, Волині, Холмщині, Поділлі.

Особливе значення мала освітня діяльність братств. Пожвавлення культурних інтересів українського населення почалося під впливом зв'язків із Західною Європою, яка на той час переживала добу відродження. Цей культурно-ідеологічний рух поширювався і на Східну Європу. Вплив гуманістичних ідей позначився на діяльності українських письменників і вчених, які здобували освіту в європейських університетах. Серед них доктор медицини й філософії Мартин з Журавиці /Краківський університет/, Юрій Дрогобич - професор астрономії і медицини, автор першого видрукованого українцем наукового трактату з астрономії та латинських віршів. В I-й пол. XVI ст. гуманістичними ідеями була проникнута творчість письменника-публіциста Станіслава Оріховського, поетів Павла Русина з Кросна, Фабіяна Себастьяна Кльоновича. Ці автори писали латинською, але тематика творчості, національне самоусвідомлення дає нам змогу віднести їхню творчість до власне української культури. Поема Кльоновича "Роксоланія" - це поетичний опис України XVI ст., який має не лише значну естетичну вартість, але й служить цінним історичним джерелом.

Таким чином, становлення української культури в 2-й пол. XV-1-й пол. XVI ст. було складним процесом відокремлення українців

від спільного етнічного кореня, витворення власних, неповторних форм художньої творчості. У першій половині XVI ст. з'являється нова суспільна верства, якій судилося відіграти значну роль у економічному, військово-політичному та культурному житті Українсько-запорізьке козацтво. Вивчення джерел з історії української культури свідчить, що монголо-татарська навала не змогла знищити традиції давньоруської культури. не можна розглядати період XIII-XV ст. як час культурного занепаду. Навпаки, можна зробити висновок, що в цей час закладалися передумови того яскравого процесу національно-культурного відродження, який Україна переживала в кінці XVI - на поч. XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Історія Києва: У 3 т., 4 кн. - К.: Наук.думка, 1986. Т.І.
С.287-316 / розділ VI, § 5: Культура/.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. - К.: Наук.думка,
1972. - Т.2. Розд. IV.
Марченко М.І. Історія української культури. - К., 1961.
С.67-177 /розділи 2,3/
Овсійчук В.А. Українське мистецтво XIV - першої половини
XVII ст. - К.: Мистецтво, 1985. - С. 75.
Українська народність. - К., 1990. - С.235-251, 276-289.

Розділ четвертий. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА 2-ОЇ ПОЛ. XVI - 1-ОЇ ПОЛ. XVII СТ.

Дальший розвиток української культури припадає на 2 пол. XVI і особливо першу пол. XVII ст., коли утверджувалася в своєму етнічному самоусвідомленні українська народність; зближувалися розмовна та літературна мови, досягла високого рівня усна поетична творчість. Водночас це був період посилення соціального, національного та релігійного гноблення, загострення суспільно-економічних суперечностей, активізації ідейної боротьби.

Розвиток української народності і становлення її державності проходили у надзвичайно несприятливих умовах. У 1569 р. на сеймі у Любліні було проголошено об'єднання /унія/ Великого князівства Литовського з Польським королівством в єдину державу - Річ Посполиту. Майже всі українські землі, які входили до Литви, перейшли до складу Польщі. Польські магнати загарбали на Україні величезні земельні володіння, значно посилити феодалний утиск. Частина українських козаків було внесено до реєстру, тобто прийнято на державну службу, а решту поляки намагалися покріпачити. Посилення католицької експансії, яке призвело врешті-решт до церковної унії,

поглиблювало суспільні суперечності. Ці антагонізми викликали цілу низку селянсько-козацьких повстань, що були передією до Визвольної війни 1648-1654 рр.

Усуваючи з українських земель литовську владу, Люблінська унія знищила також залишки давньоруських державних традицій, що зберегалися через автономний устрій Литви. Далі національно-політичне життя не пов'язувалося з державою, а мусило винаходити нові організаційні форми. Українському народові відтепер загрожувала повна національна загибель, тому всю народну енергію довелося спрямувати на те, щоб зберегти свою самобутність, не дати знищити себе, розчинити в чужій мові й культурі власні культурні здобутки.

Наступ Польщі відбувався як в економічній площині, так і в ідеологічній. Головну колонізаційну політику проводила католицька церква. Ще у XV ст. було заскочено католицькі єпископства крім Львова, Перемишля, Холма також у Кам'яниці, Луцьку, Києві. На східних українських землях з'являлися католицькі монастирі-кляштори: францисканські, домініканські та ін. На початку XVII ст. сильний наступ на схід повів орден єзуїтів. В перші десятиліття після унії провід у національному житті вели, за давньою традицією, аристократичні роди, але пізніше вони злилися з польською католицькою верхівкою. В нових умовах зростало національно-культурне значення дрібної шляхти та духовенства.

Намагаючись підпорядкувати собі релігійне життя на Україні, польська влада активно підтримала ідею унії, тобто об'єднання католицької і православної церков під зверхністю папи римського. Спроби запровадити унію відновлялися безнастанно з XV ст. У XVI ст. цю справу взяв у свої руки орден єзуїтів, який почав систематичну пропаганду через проповідь, літературу і школу. Особливе значення мав талановитий твір Петра Скарги /Павенського/ "Про єдність Божої церкви" /1577/, в якому зібрано аргументи на користь злуки з Римом. Єзуїтські починання підтримував своїм авторитетом король Зигмонт III, палкий католик. Ідею об'єднання церков підтримувала й частина українського громадянства, вбачаючи в цьому можливість зберегти свою церкву і припинити переслідування православних з боку королівської влади. Але українці хотіли офіційного об'єднання, узгодженого з патріархами. Натомість частина православних ієрархів України поведла таємні переговори з Римом, внаслідок яких єпископи Іпатій Потій та Кирило Терлецький склали уніюні заляти перед папою. Дізнавшись про це, православні України з

обуренням виступили проти вирішення цього важливого питання "злочинським способом". Але владники-уніати не відступили від своїх планів і скликали в 1596р. в Бересті церковний собор, де публічно проголосили унію. Православні зібрали свій власний собор, засудили уніатів і розірвали з ними. Так українське суспільство розбілося на два ворогуючі табори, що почали між собою завзяту боротьбу. Польська влада цілком підтримала унію, король визнав уніатських владик єдиними легальними представниками грецької віри. Протекція уряду допомогла новій церкві затвердитися, але водночас пошкодила їй в очах народних низів. Бачачи, якими шляхами провадиться унія, вони відчували ненависть до уніатів, вважаючи їх провісниками антиукраїнської політики. На Холмщині, в деяких інших місцях почалися відкриті виступи проти унії. Братська організація підтримувала опозиційні настрої. Боротьба проти унії породила унікально-неповторний жанр українського письменства — полемічну літературу, яка сприяла розвитку літературної мови, насиченню її живими розмовними виразами, підвищенню риторичної майстерності. Полемічна література XVII-XVIII ст. вплинула на подальший розвиток красивого письменства й філософської думки, була широко відома й планована також в Російській державі.

Головним центром православної полемічної літератури спочатку був Острог, де скупчилися найкращі письменницькі сили, потім столиця Литви Вільно, а також Львів. Острог виставив двох яскравих авторів, які заховаали свої імена під псевдонімами "Христофор Філалет" та "Клірик Острозький". Перший видав фундаментальний богословський трактат "Апокрисис", а другий своїми глузливими писаннями висміював католицькі догмати. У Вільні виступав Стефан Зизаній, який змінив за тодішньою модою своє українське прізвище Кукіль на його грецький переклад. Він розвивав ідею про "папу-Антихриста", був засуджений уніатським собором і висланий до собору православним. Розповідають, що католики робили на нього засідки, так що одного разу, щоб врятувати життя, йому довелося утікати з хати ледве не через комин. Надвідомивши його твір — "Казань святого Кирила". Львів виступив з "Пересторогою" невідомого автора, в якій, зокрема, брєк освіти був названий за причину занепаду давньоруської державності. Трохи пізніше на літературній арені з'явився Мелетій Смотрицький, автор славнозвісної "Граматики", який у своєму "Треносі", тобто плачі, змальовує гірке становище православної церкви в Польщі. Ще палкішим темперамент вийвив полеміст Іван Вишенський, айонський ченець-аскет, який у своїх посланнях таврував відступників, злочини й провини можновладців, заступався за простий народ, вбачачи в старовинній простоті спосіб запобігти лових руйнівних процесів. З уніатського боку полеміку вели названі вище П.Скарга, І.Погіт, а також Ісаакий Косаровський і Бенедикт Герост. Між ними та між унією перовели

православні полемісти М.Смотрицький та К.Сакович, які зневірилися у
можливості зберегти православну церкву без підтримки Риму.

Православні розуміли, що протистояти католицтву та унії можна
лише за умови створення розвинутої системи освіти, яка давала б мож-
ливість виховувати людину на православних засадах та національних
традиціях. Стало очевидним, що поруч із церковними школами України
потрібна розгалужена система світської освіти. Приблизно до середини
XVI ст. українські школи зберігали в основних рисах принципи шкіль-
ництва Київської Русі. Однак згодом їх рівень перестав задовольняти
культурні потреби суспільства. Культурне піднесення, пов'язане з ре-
несансно-гуманістичною течією та загострення релігійної боротьби
вплинули на організацію шкільної справи та її спрямування. Створення
католицьких, єзуїтських і протестантських шкіл дало освітнім діячам
певний взірць тогочасної європейської освіти. Так на Україні з'яви-
лися нові школи, які, не заперечуючи вітчизняних традицій, повною
мірою враховували вимоги часу.

Острозька школа, що виникла бл. 1578р., стала першим навчальним
закладом нового типу. В її програму поряд із церковнослов'янською та
грецькою мовами входило вивчення латини, діалектики, риторички, музи-
ки, арифметики, геометрії, астрономії — тобто курс т.зв. "семи віль-
них мистецтв". За своїм рівнем це була середня школа з елементами
вищої, оскільки тут вдосконалювалися в науках люди, які вже одержали
певну освіту. Відомий український письменник З. Копистенський писав
про вчених Острога: "Перебували при його /князя Острозького/ дворі
оратори, рівні Демосфену, були відомі доктори, вправні в мові грець-
кій, слов'янській і латинській". Острозька школа, або, як її назива-
ли сучасники, академія, виховала багатьох визначних вчених, громад-
ських і політичних діячів: тут вчилися М.Смотрицький, письменник і
громадський діяч Ів.Борецький, відомий полководець, гетьман Війська
Запорізького Петро Конашевич-Сагайдачний та ін. Визначних успіхів за
короткий строк досягла також Львівська братська школа.

Провідну роль у громадському та культурному житті України з
початку XVII ст. стало відігравати Київське братство, передусім
тому, що до нього виховувалися не лише міщани, але й українські
щербаті, активні представники духовенства. До братства на заса-
дах колективного члена вступило також запорізьке козацтво на чолі
з Сагайдачним. У 1615р. тут відкрилася школа за зразком львів-
ської; її спочатку очолював колишній ректор Львівської братської
школи І.Борецький. В 1632р. вона була об'єднана зі школою Києво-

Могилянською і стала називатися Ки-
во-Могилянською школою, а в 1709 р. —

академією. Відкривалися школи та колегіуми в інших містах України — Луцьку, Вінниці, Кам'янці, Ужгороді і т.д.

Для дальшого розвитку культури, зокрема освіти, поширення наукових знань неocenенне значення мало винайдення книгодрукування. Перші друковані кириличні книги пов'язані з іменем краківського міщанина Швайпольта Фіоля /1491/, а першим українсько-білоруським книгодрукарем вважається білорус Франціск Скорина, який почав видання книг у Празі, а продовжував його у Вільні /1525/. Хоча друкарська діяльність Скорини розгорнулася поза сучасними кордонами України, його видання були широко розповсюджені серед українських читачів. Знайомився з ними й визначний полеміст Ів. Вишенський. Книжки, надруковані Ш.Фіолем, Ф.Скориною та венеціанські кириличні видання Вукочичів були могутнім стимулом для подвижницької діяльності "друкаря книг пред тим невиданих" росіянина І.Федорова /Федоровича/ та його помічника, білоруса П.Мстиславця. В 1572 р. Федоров заснував друкарню у Львові, де видав богослужбову книгу "Апостол" /1874/, перший східнослов'янський буквар /тоді ж/, буквар з "Читанкою" /1578/, славнозвіну "Острозьку Біблію" /1581/ та інші видання. Видавнича й культурно-просвітницька діяльність І.Федорова, яка спиралася на міцний культурний ґрунт українських земель, вплинула на подальший духовний розвиток нашого народу, на консолідацію свідомості в умовах жорстокої боротьби за соціальне та національне визволення. Українські друкарні XVI-XVII ст. активізували літературне й наукове життя, навколо них об'єднувалися гуртки письменників і вчених. В цей час на Україні діяло 25 друкарень, 17 з яких видавали книги церковнослов'янською та українською мовами. В I-й пол. XVII ст. провідне місце в книгодрукуванні переходить до Київської лаврської друкарні.

Водночас із книгодрукуванням на Україні зароджується і досягає високого рівня книжкова графіка — гравюра на дереві, металі й камені, книжкова мініатюра з народною орнаментикою, портрети й тематичні композиції. У взаємозв'язку з літературою розвивається усна народна творчість. Головними жанрами в цей період були думи, історичні та ліро-епічні пісні, які прославляли доблесть українського козацтва, втілювали цілий морально-етичний кодекс, який ґрунтувався на народних уявленнях про ідеал людини. Думи та історичні пісні відновляли події боротьби з татаро-турськими нападами, визволення співвітчизників з османської неволі /думи про Самійла Кішку, Олексія Поповича, трьох братів з Азова та ін./. Тогочасний фольклор освоює сферу інтимних почуттів люди-

ни, про що свідчать записи балади "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?" - /1571/ та пісні про козака і Кулику /вид. 1625 р./.

У згаданий період розвивалися також містобудівництво й архітектура. В оборонній архітектурі - замках-та в містобудівництві все більш помітною стає ренесансна течія. В містах Галичини і Поділля посилюється тенденція до регулярної забудови. У центрі міст, які здобули магдебурзьке право, зводилися ратуші з дзвіницею, навколо них споруджувала будинки аристократія. Зразком такої забудови є ансамбль площі Ринок у Львові /XVI-XVII ст./.

Одним з основних типів міського житла стала кам"яниця - будинок, що складався з житлових кімнат, крамниці та приміщення для збереження товарів. Житла ремісників, дрібних торговців, оелян зберігали традиційні риси. В культовій архітектурі іде складний процес переосмислення давньоруських традицій, вироблення нових типів споруд із саомбутньою планово-просторовою композицією, оригінальним декором. В архітектуру церков все більше проникають народні естетичні смаки і будівельні засоби, зокрема різьблення та орнаментация.

В іконописі цього часу посилюється вплив народного світогляду, з"являються виразні деталі побуту, характерні українські пейзажі. Обличчя святих набувають життєвішого виразу і народної типовості. Під впливом ідей гуманізму розвивається портретний живопис. Оригінальним національним явищем стали народні ікони - т. зв. Козацькі Покрови, на яких зображувалися козаки, старшини, гетьмани. На перше місце тут виступають типові образи людей, які виходять за межі традиційних зображувальних канонів. Естетичні уявлення народних мас найповніше виявилися в народному малюванні. В популярних картинах "Козак Мамай" розкривається ідеал вільної людини-козака, любов до природи. Українське відчуття гармонії і краси відобразилося в декоративно-ужитковому мистецтві - гончарстві, вишивці, килимарстві, різьбленні. У вишивках, ткацтві, гончарних виробах виявляються регіональні особливості. Так, на Подніпров'ї, Волині, Поліссі переважали рослинні мотиви орнаменту, а на Поділлі, Північній Буковині, Прикарпатті - геометричні мотиви. Кольорова гама теж мала свої особливості. В гончарстві виявилися етнічні риси українського народного мистецтва: полів"яний зелений і світлий посуд, специфічні кухні, центрами виготовлення яких стали Київ, Луцьк, Острог, Прикарпаття.

Невід'ємною складовою духовної культури була музична творчість. Характерною особливістю української музики став хорівий спів; розвивається багатоголосся /партезний спів/, у поширенні якого важливу роль відіграють братські школи. Музична культура України згодом вплинула на російську, багатоголосний спів у Москві з середини ХУП ст. культивувався вихідцями з українських земель. Розвивалася також, хоч і меншою мірою, інструментальна музика. Популярним в народі був ансамбль, до складу якого входили скрипка, бубон і цимбали – т.зв. "троїсті музики". Такий ансамбль змалював у своєму "Описі України" французький мандрівник Г.Боплан.

Таким чином, українська культура кінця ХVI – першої пол.ХVII ст. переживала процеси бурхливого розвитку всіх своїх галузей, пов'язані з боротьбою за національно-культурне відродження, проти полонізації та покатоличення. Етнічна єдність культури, попри всі ідейно-політичні суперечності та регіональні особливості, виявлялася в патріотичному спрямуванні літературних і мистецьких творів, загальних естетичних принципів, в спільності творчих методів та художніх прийомів.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні в ХVI–ХУП віці.–К.: Львів, 1912.–248с. /перевидання: Жовтень-1989: №№1–4/.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.–К., 1972.–Т.2/Розд.Уш/ Марченко М.Г. Історія української культури.–К., 1961.–С.178–

275 /розд.4/.

Матеріали до вивчення історії української літератури: в 5т.–К.: Рад.шк., 1959.–Т.1.–С.196–297.

Овсійчук В.А. Українське мистецтво ХІУ – першої половини ХУП ст.–К.: Мистецтво, 1985.–С.76–171.

Українська народність.–К., 1990.–С.263–276, 280–290.

Франко І.Я. Історія української літератури: Частина перша // Франко І.Я. Зібр.тв.: У 50 т.–К.: Наук.думка, 1983.–Т.40.–С.221–307 /розд. ХІ–ХУ/.

Розділ п'ятий. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА 2-ОЇ ПОЛ.ХУП СТ.

В середині ХУП ст. майже вся Україна знаходилася під польським пануванням. Південні її землі, крім того, зазнавали спустошливих наїздів з боку татарсько-турецьких орд. Численні селянсько-козацькі повстання готували ґрунт для загальнонаціональної

боротьби, яка спалахнула в 1648 р. Внаслідок складних історичних умов національно-визвольна війна українського народу завершилася не утворенням власної незалежної держави, а об'єднанням з Російською державою на умовах військово-політичного союзу. Російське самодержавство, порушуючи умови Переяславської статей, намагалося перетворити Україну на повністю підлеглу територію, скорочуючи її автономію та знищуючи засади самоврядування. Тому об'єднання України з Росією мало суперечливі наслідки для української культури: з одного боку, Лівобережна Україна позбавилася польського феодального та національно-релігійного утиску, на якийсь час поліпшилося становище селян, національна інтелігенція здобула нові можливості для культурної творчості. Але з іншого боку територія України знов стала розірваною: Правобережжя залишилося під владою Річи Посполитою; російський царат поступово посилював колонізаційну політику, готувався до наступу на українську мову й церкву. Українська культура живила своїми соками російську культуру, але водночас йшли процеси "відсотування" національної інтелігенції, підпорядкування її творчих здібностей завданням утвердження самодержавства. В цілому треба зауважити, що національно-визвольна боротьба ХУІІ ст. стала великим поштовхом національно-культурного розвитку, стимулом до піднесення самосвідомості українського народу, витворення яскраво-неповторних мистецьких цінностей, поступу науки та філософської думки. Але часи "руїни" /60-80-ті рр. / негативно позначилися на культурному житті краю.

Важливе значення для характеристики української культури 2-ої пол. ХУІІ ст. мають обряди та звичаї, у більшості яких зберігалися традиційні давньослов'янські риси. Сім'я на Україні мала давній патріархальний характер, главою її був батько або дід, під керівництвом якого відбувалася вся господарська діяльність та сімейне життя. В часи, які розглядаємо, поруч з так званою малою сім'єю ще існувала велика сім'я, яка складалася з трьох-чотирьох поколінь. Дуже часто батьки вирішували питання про одруження дітей, хоча особливості побуту в обличчі постійної небезпеки ворожих наїздів стимулювали розвиток самостійності у вирішенні своїх особистих справ як серед чоловіків, так і серед жінок. Українська жінка ХУІІ-ХУІІІ ст. відчувала себе більш вільною від патріархальної регламентації, ніж її російська сучасниця.

На свята в селах, як і раніше, влаштовувались традиційні розваги: гойдалки, ігрища, танці й музика тощо. Українці зберігали старовинні обряди, які мали ще язичницьке походження. Парадокс

довгого паралельного існування християнства та язичницьких вірувань пояснюється тим, що християнська релігія зазіхала перш за все на душу віруючого, на той час як язичництво регламентувало щоденне побутове життя людини, надаючи йому поетичний сакральний сенс. Тому продовжувало побутувати свято на честь слов'янського божества Іупали, вітку відзначалися "зелені свята", з якими були пов'язані різні обрядодії й звичаї. Значним багатством і різноманітністю відзначався новорічний обрядовий цикл. Напередодні Різдва варилися обрядові страви /каша, узвар/, після вечері відбувалося колядування. На Новий рік діти ходили по хатах "засівати", влаштовувалися народні ігри - "Юза", "Маланка" та ін. Ішов поширення народний ляльковий театр - вертеп, який став неодмінним аксесуаром різдвяних свят на Україні.

Традиційне весняне хліборобське свято родючості вплинуло на обрядовість головного християнського свята - Великодня /Пасхи/. Напередодні свята /у суботу/ хінки пекли святковий хліб - паску, робили писанки, ковбаси тощо. Велике місце в житті українського народу посідали обряди, пов'язані з народженням дитини /родини-пострижини/, одруженням /сватання, заручини, весілля/ та похованням. Вони майже не змінилися за наступні століття.

Усна народна творчість другої половини ХУІІ ст. відобразила найголовніші події тієї доби - визвольну боротьбу народу, антифеодальні виступи, соціально-побутові відносини в тогочасному суспільстві. У процесі визвольної боротьби значно розширився світогляд українців, зросла їх етнічна самосвідомість. Історичні події середини століття знайшли відбиток у думках "Хмельницький і Барабаш", "Корсунська перемога", "Іван Богун" та ін., а також у піснях "Розлилися круті бережечки"; "Засвітали козаченьки", "Чи не той хміль" і т.д. Ці твори відзначаються яскравою національно-патріотичною символікою: так, у пісні "Розлилися круті бережечки", "Славна Україна" порівнюється з червоною калиною - уособленням рідної землі. Другим великим циклом народної пісенності були думи та пісні на соціальну тематику. Народ витворив яскраві образи Ганджи Андибера, Хведора Безродного, козака-Голоти. В ході національного відродження фольклор являв собою джерело поетизованих відомостей про історичне минуле народу, про спільність історичної долі різних його верств.

У 2-й пол. ХУІІ ст. центром освіти на Україні стала Наддніпрянина. Острозької академії на той час вже не було, Львівська братська школа втратила своє колишнє значення; в Холмі в 40-х рр. було створено уніатський колегіум, але загальноукраїнського зна-

чення він не здобув. Характер вищої школи має тільки Києво-Могилянський колегіум, якому в 1694р., в правління Мазепи, було надано статус академії; вона давала повний курс навчання від граматичних класів до філософії та богослов'я. Тут працювали такі визначні діячі культури як Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галатовський. З цим навчальним закладом пов'язані імена вчених, які, живучи в Росії, внесли помітний внесок у розвиток її культури (С.Полоцький, Ф.Прокопович, С.Яворський та ін.). У Москві довгий час працювали визначний український композитор М.Ділецький, майстри граверної справи І.Щирський і Л.Тарасевич. Академія була великим навчальним закладом, в якому навчалося до 2 тис. студентів: це були сини козаків, міщан, духовенства з різних куточків України й Білорусії, а пізніше й з Росії, балканських країн. Академія випускала значну кількість освіченої молоді, що працювала вчителями, священиками, канцеляристами, в урядових установах та при війську. Цей постійний доплив інтелігенції піднімав загальний рівень культурного життя. Характерним явищем для українського побуту стала велика кількість початкових шкіл: під час визвольної війни сірійський мандрівник Петро Алеппський дивувався надзвичайному поширенню письменності – навіть жінки в церквах читали з молитовників, а в бурсах здобували освіту безпритульні діти. Великі селища мали свої початкові школи, джерела сповіщають про розвиток шкільництва на Запорізькій Січі.

Зміцненню культурних відносин України з іншими народами сприяло книгодрукування. В друкарні Києво-Печерської Лаври в цей період були видруковані такі визначні політичні документи, як "Березневі статті" та "Переяславські статті". Тут же побачив світ перший у Східній Європі підручник з історії – "Синопис". На західноукраїнських землях чільне місце посідала львівська друкарня, яка виконувала водночас функції школи підготовки кваліфікованих кадрів видавничої справи. Книги з друкарень Києва, Львова, Новгород-Сіверського, Чернігова поширювалися в Росії, Білорусії, Молдові, Румунії, Польщі та інших країнах. У Москві 1672р. відкрито крамницю, де постійно продавали книги з України.

Зрозуміло, що події визвольної боротьби жили не тільки народно, але й фахову творчість. Легендарна боротьба повсталих мас опинилася в центрі уваги літераторів, художників, музикантів, істориків. Літописи ХVІІ ст. (Густинський, Львівський, Київський та ін.) являють собою новий етап у розвитку літописання: їхні автори намагаються побудувати модель української історії, вміщують свої міркування з філософії, історії. У 2-ій пол. ХVІІст. продовжує розвива-

тися система літературних жанрів, йде розробка теоретико-мистецьких проблем /курси поезики та риторики/.

У 2-ій пол. XVII ст. на Україні поширюється стиль барокко /від португальської назви перлини вибагливої форми/, який став стилем епохи, цілісною художньою системою. Під впливом її розвивалися всі види жанри мистецтва, вона наклала свій відбиток на філософську та наукову творчість. Динамізм, який був притаманний мистецтву барокко, зумовлювався його схильністю до метафорично-алегоричного осягнення дійсності, до контрастів та чітких антитез. Популярними формами художнього дослідження ставть емблеми та "концепти". В системі жанрів провідну роль відіграють різні види драматичного письменства, відбувається своєрідна театралізація мистецтва, яка викликає посилення емоційного впливу; формальна сторона мистецтва набуває самостійного значення.

Українському барокко були притаманні різні ідейно-стильові тенденції: існувало офіційне аристократичне "високе барокко", "середнє" та "низове" барокко, що розвивалося в тісній взаємодії з фольклором. Українське барокко мало масштабний розвиток і вплинуло на стилі білоруського та російського мистецтва.

Визначними архітектурними пам'ятниками доби барокко стали Троїцький собор у Чернігові /1695/, Богоявленський та Військово-Ликолаївський у Києві /90-ті рр./, Спасо-Преображенський у Ігарі /1692/, Покровський у Харкові /1689/, Преображенський в Ізмі /1682/, Воскресенський у Сумах /1700/ та ін. Багато цікавих житлових будинків в стилі барокко знаходимо у Львові та інших містах Західної України. Причиною дивовижного розмаїття форм архітектури українського барокко в її багатоджерельності, в творчому поєднанні різних європейських та місцевих традицій.

Живопис на цей час зберігав церковний характер, але виявив тенденцію до органічного поєднання давніх надбань із західноєвропейськими стильовими впливами. Існували численні малярські школи, здебільшого при монастирях та міських цехах. До визначних пам'яток того часу відноситься творчість художників Іова Кондзелевича та Івана Рутковича. Доба барокко залишила багато пам'яток різьбярства, зокрема дерев'яних скульптур та іконостасів, які прикрашалися з особливою пишнотою.

Українська музика доби барокко є одним з найвищих досягнень національного мистецтва. Хоровий багатоголосний партесний концерт стає провідним жанром, його відзначає в порівнянні з музикою інших народів більша стриманість образного ладу, гармонійність і простота. Багатоголосний концерт у XVII ст. став важливою частиною музичного побуту українців.

Українська культура 2-ої пол. XVII ст. знаходила свій ґрунт у двох середовищах – міщансько-духовному та козацькому. Щерше з них розвинулося в часи напруженої боротьби з польським впливом. Учителі, літератори, друкарі, видавці злилися в єдиний міцний шар, що творив ідеологію і пробуджував національну свідомість. З'їзди і зустрічі, листування й літературна полеміка витворювали атмосферу порозуміння і єдності думок, необхідну до об'єднання зусиль в добу загальнонародної боротьби. Другим організаційним центром духовного розвитку стало Запорізьке військо, яке усвідомлювало себе захисником "християнської віри" проти бусурманів та католиків. Ці два середовища згуртувалися для повалення спільного ворога: запорожці разом із народним ополченням долали зброю польсько-шляхетського війська, а міська інтелігенція допомогала витрачувати спільну національно-патріотичну ідеологію та просякнуте ідеями визволення мистецтво.

Те, що український народ витворив за недовгий час самостійного політичного життя, не пропало, а перейшло у спадщину прийдешнім поколінням. Усвідомлення національної окремішності, любов до рідної землі, цінування політичного індивідуального розвитку та християнських чеснот, лицарський дух, відносно високий рівень освіти – з цими надбаннями українське суспільство ахопило у ХІІІ століття.

Л І Т Е Р А Т У Р А

- Історія Української РСР: у 3 т., 10 кн. Т.3. Розділ 5. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини ХІІ-ХІІІ століть.-К.: Мистецтво, 1981.-С. 6-77.
- Матеріали до вивчення історії української літератури: в 5 т.-К., 1959.-Т.І.-С.298-368.
- Огієнко І. Українська культура/Індука і суспільство.-1990.-III. Українська народність.-К., 1990.-С. 262-262, 290-303.
- Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. - 2-е вид., перероб. І доп.-К.: Вища шк., 1981.-С.ІІ-100.

Розділ шостий. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У ХІІІ СТОЛІТТІ

В цей період українська культура продовжувала розвиватися у надзвичайно важких умовах. Територія, населена українцями, залишалася у складі різних держав. Спроба ретельно Габсбургів вийти з-під влади Російської імперії та анулювати незалежність в союзі із Швецією закінчилася безуспішно. Внаслідок цієї поразки національна політика царату стає все більш жорсткою. Із зростанням

централізації, із посиленням бюрократичних важелів правителів дворянської держави обмежують політичні й культурні права українського народу, гетьманська влада слабшає, а згодом остаточно скасовується /1764/, на Україну поширюється царське судочинство, знищується Запорізька Січ /1709, 1775/, запроваджується кріпосне право /1783/. Ще Петро I забороняє українсько-мовне книговидання, українська мова усувається з адміністративних установ, школи. Українська православна церква втрачає свою автономію, стає частиною Російської церкви.

Козацька старшина протягом першої половини ХУІІІ ст. перетворюється на окремішній привілейований стан – українську шляхту, домагасться оформлення своїх станових прав, зрівняння з російським дворянством. Це зрівняння врешті-решт здійснилося, але лише після ліквідації Катериною ІІ всіх залишків української автономії і традиційного адміністративно-політичного устрою. Катерина також проводила політику русифікації. В інструкції генерал-прокуророві князю Вяземському вона давала таку настанову: "Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями, ... Сии провинции также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лесу".

Внаслідок зазначених обставин українська культура 2-ої пол. ХУІІІ ст. почала втрачати своє колишнє значення. Спостерігалася криза форм культурного життя, витворених у кінці ХУІ–ХУІІ ст., а новітні європейські впливи не могли вже безпосередньо приходити на Україну. Все це призвело до того, що наприкінці ХУІІІ ст. українська культура набула рис провінційності, відсталості. Тепер не в Росію йшли прогресивні ідеї, нові напрями художньої творчості, книги, а навпаки. "Злам двох віків", – так визначив цей період І.Я.Франко, маючи на увазі кінець цілої культурної епохи в житті українства, необхідність пошуку нових джерел та винайдення механізмів національного відродження.

Основним науковим і культурним, політичним та релігійним центром в ХУІІІ ст. залишився Київ. Києво-Могилянська академія до кінця століття була авторитетним навчальним закладом. Начання несло переважно церковно-богословський характер, але під впливом освітніх реформ Петра I розширюється викладання природничих дисциплін, географії, математики, вводиться вивчення архітектури, медицини, сільськогосподарської економіки. Серед студентів виникають літературні гуртки і товариство, як-от "Вольное Литерическое Общество" під керівництвом викладача фізики І. Фальковського /1792/, що мало на

меті забезпечити своїм членам "всегдашнее чтение самых хороших книг". Частина випускників академії продовжувала освіту в Петербурзькій медико-хірургічній академії або в Московському університеті, заснованому в 1755 р. Академія впливала на організацію навчання в середніх навчальних закладах – Чернігівському /1700/, Харківському /1726/ і Переяславському /1738/ колегіумах. До середини ХУІІІ ст.

Київська академія в основному була загальноосвітнім закладом, але з другої половини століття вона починає перетворюватися на духовно-навчальний заклад. Ця зміна статусу остаточно закріплена царським указом /1798/. Громадськість України починає порушувати питання про необхідність університету на Лівобережжі. З метою розвитку загальної освіти в 1768 р. при Харківському колегіумі відкрито т. зв. "додаткові класи", в яких викладалися іноземні мови, архітектура й живопис, історія і географія.

В Харківському колегіумі протягом його існування викладали визначний природознавець Т. Двигубський, композитор і диригент А. Вецель, співак і художник І. Саблуков. У 1959–60 рр. тут викладав пітику й вів курси синтаксису, грецької мови і нотного співу славнозвісний український філософ і митець Г. Сковорода /1722–1794/. В колегіумі освіту здобули визначний медик-клініцист Є. Вазилевич, архітектор П. Ярославський, майбутній ректор Московського університету М. Маченовський, видатний поет, автор класичного перекладу "Іліади" російською мовою М. Гнедич.

Протягом I-ої пол. ХУІІІ ст. на Лівобережжі і Слобожанщині існувала значна кількість сільських шкіл, але згодом, із покріпаченням селянства, козаків, їх зубожінням і посиленням експлуатації число їх зменшується. Протягом ХУІІ–ХУІІІ ст. на Україні існувала вповні оригінальна освітня інституція – т. зв. "мандровані дяки", які, переходячи з місця на місце, вчили дітей складати офіційні папери, задовольняли інші культурні потреби населення. Для дітей панівної верстви було утворено пансіони та інтернати.

Помітне місце у розвитку філософської думки ХУІІІ ст. належить Г. Сковороді. Його моральне вчення, теорія "сродного труда", гуманістична спрямованість й посьогодні привертать увагу читачів і дослідників. Оригінальним мислителем був представник просвітницького кола Петра І Теофан Прокопович. Крім філософських та богословських творів він відомий своїми працями в галузі поезити. В 2-ій пол. ХУІІІ ст. релігійно-філософська картина починає поступатися місцем науковим знанням про навколишній світ, усвідомленню законів природи.

Значним досягненням літератури ХУІІІ ст. була історико-мемуарна проза, представлена козацько-старшинськими літописами-Самовидця,

Г.Грабянки, С.Величка. Автори цих літописів вимагали автономії України, аналізувати події Визвольної війни та періоду "руїни", втворювали оригінальні концепції української історії. Наприкінці ХУІІІ ст. з'являється яскравий історико-публіцистичний твір невідомого автора "Історія русів", який широко розповсюджувався в рукописах. Його знали високо цінували і використовували Т.Шевченко, К.Рилев, О.Пушкін, М.Гоголь та інші діячі культури ХІХ ст., він вплинула їхню творчість. Секрет популярності "Історії Русів" полягає в прогресивності поглядів автора, його прагненні зрозуміти суть історичного процесу, зробити широкі узагальнення. Приваблювали й республіканські симпатії автора, засудження абсолютизму. Важливою пам'яткою політичної та юридичної думки ХУІІІ ст. є т.зв. "Конституція Пилипа Орлика" /1710/- документ-обґрунтування національно-державних прав українського народу перед європейськими державами. У 16 статтях П.Орлик, обраний у Бендерах гетьманом після смерті І.Мазепи, виклав проєкт встановлення національно-державного суверенітету України і головні засади її врядування.

Художня література ХУІІІ ст. продовжувала розвиватися в русії традиції попереднього часу. В 2-ій пол. століття спостерігається занепад деяких традиційних жанрів /життя святих, паломницька проза, шкільна драма/, натомість поширюються світські жанри, зокрема жартівливі во-сатиричні вірші, лісані мішаною слов'янсько-українсько-латинською "макаронічною" мовою та ін. Визначними поетами ХУІІІ ст. були Г.Сковорода, І.Некрасевич, К.Зінов'єв. Поетична творчість Сковороди була перехідною ланкою до літератури нового типу, першим класиком якої вважається автор бурлескно-трагедійної "Енеїди" І.Котляревський.

У ХУІІІ ст. інтенсивно розвивалися образотворче мистецтво і архітектура. Художники розширювали тематику своїх робіт, переходили до мистецького втілення людської особистості. Портретний живопис ХУІІІ ст. характеризується реалістичними тенденціями, поглибленням психологізму, широким використанням засобів образотворчого фольклору. Кращі традиції національного живопису продовжували й розвивали Л.Тарасевич, Д.Левицький, В.Боровиковський. Наприкінці століття провідним художнім стилем в Росії став класицизм. Його принципи використовують і художники-українці А.Лосєнко, І.Саблуков та ін.

Соціально-економічний розвиток, взаємозв'язки і взаємозв'язки в культурі слов'янських народів зумовили багатство і розмаїтість архітектури України того часу. Вона характеризується новими рисами: виникненням по-новому спланованих міст, створенням архітектурних композицій і ансамблів.

Умови розвитку української культури на Правобережній Україні були більш складними. Трудячі вели безперервну боротьбу проти економічного, політичного та національного утиску з боку польської шляхти. Гайдамацький рух, колітування, боротьба опришків відбулися в народно-пісенній творчості, описувалися письменниками пізніших часів.

Уніатська церква Правобережжя з часів Хмельниччини перебувала в стані занепаду, але у ХУІІІ ст. її становище змінилося на краще. З наказу польського короля ЙІ повернули майно, монастирі; було також відкрито семінарію, реформовано василіанський орден, відновлено культурні починання. Уніати змогли консолідувати інтелектуальну еліту, яка займалася літературою, філософією, художньою творчістю. В унію перейшли православні єпархії - Львівська, Перемишлянська, Луцька; Львівське братство, Почаївська Лавра і т.д. В ці часи церква піддається найбільшій полонізації та латинізації, обрядовість і культ втрачають традиційні національні риси. Однак згуртування інтелігенції навколо уніатської церкви допомогло запобігти повної її денационалізації, й пізніше вона зуміла підхопити ідею, влитися в національно-визвольний рух.

Внаслідок трьох поділів Річи Посполитої /1772, 1793, 1795/ польське панування на Україні закінчилося, але значна її частина опинилася в складі Австрійської імперії, що зумовило особливості подальшого культурного розвитку Галичини й Закарпаття.

Таким чином, у ХУІІІ ст. в українській культурі поступово відходять старі традиції та ідейно-естетичні концепції. Культура стає все більш оригінальною та національною. Умови культурного розвитку були важкими, вкрай несприятливо позначалася розчленованість українських земель, яка ускладнювала творчі контакти митців і науковців. Однак навіть в цих умовах творчий геній українців створив ряд неперевершених витворів, які збагатили не тільки вітчизняну, але й світову духовну скарбницю.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Лисевич Я.Д. Украинская культура ХУІІІ столетия // Вопр. истории. - 1980. - № 8. - С. 85-97.

Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини ХУІІ – ХУІІІ століть. К.: Мистецтво, 1981. С.79–159.

Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн.-Т.3.-Розділ І2.

Микитась В. "Бабське століття", або "темна пляма" в історії України ХУІІІ століття // Київ. 1990. – № 8. С. 109–148.

Українська народність. К., 1990. С. 290–302.

Розділ сьомий. УКРАЇНЬКА КУЛЬТУРА І-ОЇ ПОЛ. ХІХ СТ.

Розвиток української культури в І-й пол. ХІХ ст. був зумовлений тим, що українські землі знаходилися у складі двох найпотужніших феодально-кріпосницьких імперій Східної Європи – Російської та Австрійської. Обидві держави були багатонаціональними, обидві проводили загарбницьку колонізаторську політику, обидві підтримували антиукраїнські сили, асиміляційні тенденції всередині самого українства. Феодальні монархії відігравали гальмівну роль у суспільно-економічному розвитку, прирікали народ на зубожіння та неосвіченість; феодальний тиск поєднувався з національним утиском.

В надрах феодально-кріпосницького ладу продовжували розвиватися нові капіталістичні відносини. Поступово руйнувалося натуральне господарство, поглиблювалось соціальне розшарування селянства, ширше використовувалася наймана праця в різних галузях виробництва. Все це сприяло посиленню соціальної та національно-визвольної боротьби. Проти гнобителів разом виступали представники різних національностей. Тісний зв'язок передових діячів східноукраїнської культури з російською інтелігенцією, спільні соціально-політичні умови сприяли включенню України до загальноросійського визвольного руху. На Україні діяли гуртки дворянських революціонерів-декабристів, імена засновників та діячів в Кирило-Мефодіївського товариства – Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша – були пов'язані як з Україною, так і з Росією.

У 1848 р. Австрійську імперію охопили загальноєвропейські революційні події. Вони сприяли піднесенню національно-визвольного руху, українці брали активну участь в революційній боротьбі разом із чехами, словаками, поляками, угорцями, іншими народами. Російський царат, виконуючи функції "жандарма Європи", допоміг австрійському цареві придушити народний рух. Але вплив революції 1848–49 рр. на політичне та культурне життя Австрії вже не можна було подолати. Царський уряд змушений був піти на цілий ряд соціально-

економічних та політичних реформ, внаслідок яких Австрійська імперія поступово перетворювалася на буржуазну монархію.

Криза феодального ладу в Російській імперії розвивалася більш повільними темпами, боротьба трудящих лише поступово наближала країну до революційної ситуації. В цих умовах творча діяльність багатьох інтелігентів-виходців з України розвивається в руслі російської культури. Серед російської інтелігенції початку XIX ст. побутує уявлення про українців як гілку російського народу, українська мова трактується як діалект російської. В тогочасній суспільній свідомості українське часто ототожнювалося з патріархальним, простонародним, далеким від новітньої цивілізації. Були поширені оцінки української культури як віджилого явища. Водночас деякі представники російської культури звертаються до української /"малоросійської"/ тематики у пошуках витоків великоросійського народу, місцевої екзотики, ідеалу гармонійного співжиття з природою. Відповідно до політичних симпатій в українській історії вишукують або споконвічних патріархальних підвалин, або зразків демократії, волелюбства, опозиційності. До 40-х рр. українська культура відігравала роль своєрідного резервуару, з якого черпано багатий матеріал для творення російської культури. Після того, як виразно визначилися процеси кристалізації власне української інтелігенції, "українофільство" консервативної /і частини радикальної/ російської інтелігенції зменшується, переходить у неприязне, а часом і вороже ставлення до "малоросійського сепаратизму". Українська інтелігенція починає шукати і знаходити власних шляхів національно-культурного поступу, не втрачаючи творчих контактів та зв'язків із прогресивною російською інтелігенцією.

Першу половину XIX ст. І.Франко характеризував як час культурної роботи "вроздріб": західна та східна частини України працювали окремо, майже не маючи постійних зв'язків та контактів. Першим центром національного пробудження українців Франко вважав "Харківську Україну". В 1805 р. тут відкрито перший на Україні університет /Львівський університет того часу мав польсько-німецький характер/, засновником його був ліберальний поміщик, вчений В.Каразін. Навколо університету гуртувалися діячі культури, які закладали засади нового національного мистецтва: Г.Квітка-Основ'яненко, П.Турчак-Артемівський; з університетом була пов'язана діяльність істориків і фольклористів-І.Срезневського та М.Костомарова. Тут з'являються перші періодичні видання національно-культурної

спрямованості: "Український вестник" /1816-19/, "Харьковський Демокрит" /1816/, "Харьковские известия" /1817-24/ та ін.; альманахи /"Український альманах" /1834/, "Молодик" /1843-44//.

Молоді ентузіасти-романтики знайомляться з народним життям. М.Костомаров згадував: "Починав я робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, що в ті часи були справжніми народними клубами. Я слухав оповідання з розмови, записував слова і вислови..., велів співати собі пісень. На все те я не жадував грошей, і якщо не давав їх просто в руки, то годував і поїв своїх співрозмовників". Так тогочасна інтелігенція намагалася з'єднатися з народом. Почалося збирання народної творчості, з'явилися цінні збірки народних пісень і дум Цергелева, Максимовича, Срезневського, Лукашевича, Куліша та ін. Виходять друком перші наукові праці з історії України - "История Малой России" М.Бантши-Каменського /1822/ та "История Малороссии" М.Маркевича /1842-43/.

Національне відродження у перші часи мало характер суто літературний; вся праця йшла в напрямі оприйняття та засвоєння тих багатств, які народ витворив протягом минулих віків. Досвіду утворення політичних організацій не було; вплив декабристських гуртків обмежувався головним чином армією. Першою підпільною організацією національно-визвольного характеру було Кирило-Мефодіївське братство, засноване в Києві 1845 р. На той час Київ зробив новий крок у культурному піднесенні: з 1834 р. тут існував університет ім. Святого Володимира, що, незважаючи на намагання перетворити його на осередок русифікації, гуртував довкола себе національну інтелігенцію. Організаторами Кирило-Мефодіївського братства були молоді вчені і письменники, очолили його М.Гулак і М.Костомаров; пізніше до них приєднався Т.Шевченко. Кирило-мефодіївці ставили завдання дати громадянству нову політичну програму. Справу національного та соціального визволення вони розуміли як справу інтернаціональну, бажали створити об'єднання всіх окованих, в якому кожен народ міг би мати власну державу і розвивати свою культуру. Програма товариства викладена в маніфесті "Книга буття українського народу". В ньому сформульовано принципи рівності, свободи, релігійної толерантності. Головними завданнями проголошувалися ліквідація кріпацтва та абсолютизму. Братство не хотіло зійти з своїх намірів, організаторів було арештовано і покарано засланням.

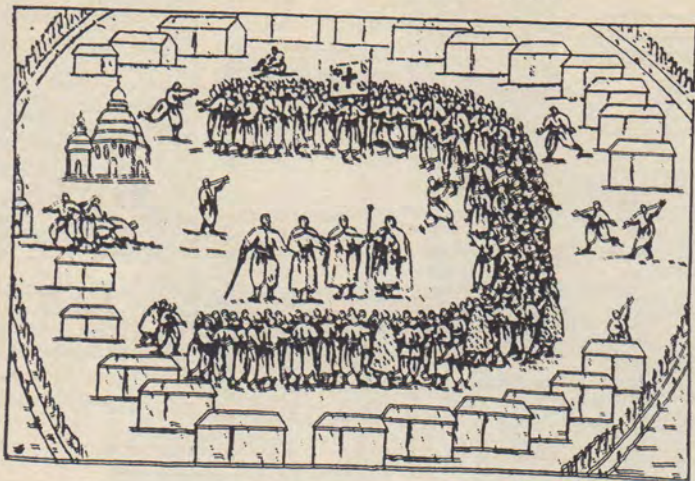
Т.Шевченко належав до радикально-революційного напрямку цього братства. Своєю талантом він перевищував всіх своїх однодумців.

У полум'яній поезії Т. Шевченко підоумував головні досягнення попередньої культури та заклав засади розбудови нової національної культури, він пропагував ідеї соціального та національного визволення, братерства народів, втілював у своїй творчості головні риси народного етичного та естетичного ідеалу. Він завершив силою свого генія процес перетворення "простонародної" розмовної української мови на мову літературну, здатну відіграти найделікатніші відтінки думок і почуттів. Талановитий живописець, він переніс живописну образність і до словесної творчості. Втілюючи повною мірою в своїх творах національні риси, він піднявся до рівня загальнонародних велетнів, які відкривали вьому світові нове та невідоме. Шевченко своїм генієм випереджав епоху, його слова справді належали не тільки сучасникам, але й "ненародженим" поколінням. Він вирішував вічні проблеми, сягав коренів народного буття. Через те "Кобзар" залишається для українців свіжим джерелом самопізнання й натхнення. Творчість Шевченка стала могутнім фактором єднання сходу й заходу України, мова його творів була взірцем для багатьох письменників, сприяла загальноукраїнському етнокультурному самоусвідомленню.

На заході України процеси національного пробудження розпочалися трохи пізніше. В 30-40-х рр. тут діяло демократично-просвітницьке літературне угруповання "Руська трійця", яке виникло у Львові серед студентів духовної семінарії та університету. Назва походить від кількості керівного ядра засновників /Маркіян Шашкевич, Іван Вагілевич, Яків Головацький/, яких товарищі прозвали "Руською /тобто українською/ трійцею". Новоприйняті члени товариства зобов'язувалися "чесним словом на протязі вьшого життя працювати на користь народу і відродження національної літератури". Видані "Руською трійцею" українськомовні літературно-наукові альманахи "Русалка Дністровая" /Будапешт, 1836-37/ і "Вінок русинам на обжинки" /Відень, 1846-47/ були пройняті антимонархічними, антикріпосницькими й національно-визвольними ідеями, через що переслідувалися цісарською цензурою. "Руська трійця" підтримувала тісні дружні і ділові зв'язки з політичними та культурними діячами Росії, Чехії, Словаччини, Сербії, інших країн.

Важливу культурну роль в Галичині відігравала греко-католицька /уніатська/ церква, обстоючи культурну вартість української мови, кириличної абетки, необхідність поширення освіти /митрополит М. Левинський/. Єпископ Снігурський відкрив українську друкарню, готував викладачів парафіяльних шкіл. В часі революції 1848 р.

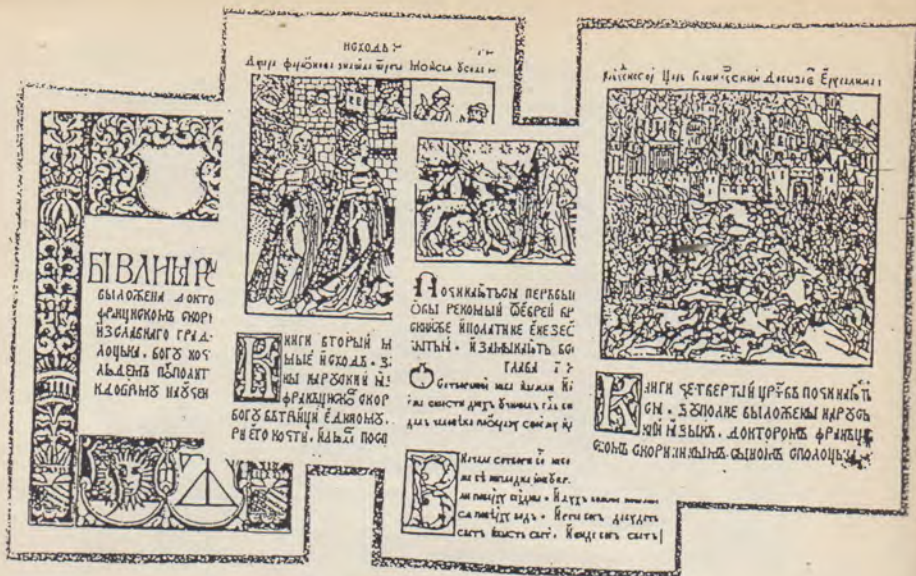
ЗОБРАЖЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ЖИТТЯ XVII СТ.

а) Рада козацька в Сичі

б) Козаки

"Біблія руська" білорусько-українського
першодрукаря Франциска Скорини /XVI ст./

Кирило Терлецький

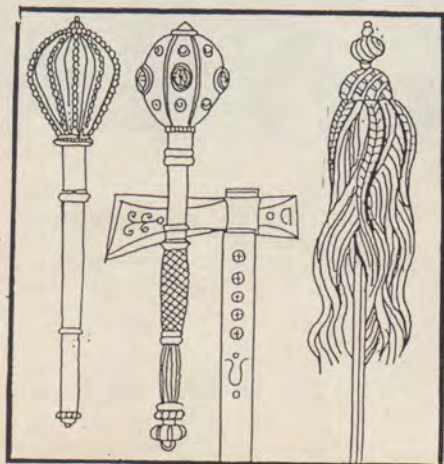
І. Кондаєлевич
Гасина вечеря

Типові форми
українських
церков ХУІ-ХУІІІ ст.

КОЗАЦЬКІ КЛЕЯНОДИ

КОЗАЦЬКІ СТРОИ

ХРИСТОС НА ТРОНИ
/Ікона ХУП ст./

уніатський єпископ Григорій Яхимович очолював український національно-політичний орган – Головну Руську Раду.

Джерелом української художньої культури XIX ст. залишався фольклор. Романтичне відкриття народної культури познайомило весь світ з видатними українськими кобзарями – Андрієм Шутом та Остапом Бересаєм, розпочалися записи не лише текстів, але й музики народних пісень. Український музичний фольклор був джерелом натхнення для композиторів багатьох країн. Знайомився з українською піснею засновник російського національного симфонізму М.Глінка. Звернувши увагу на творчу обдарованість одного з українських внаків, Глінка привіз його в Петербург, де той і здобув музичну освіту. Мова йде про видатного українського композитора С.Гулака-Артемовського, автора класичної опери "Запорожець за Дунаєм". В Східній Галичині сформувався як композитор М.Вербицький, автор 8 симфоній-увертур і музичних творів на вірші Ю.Федьковича, С.Пушкіна.

В XIX ст. продовжували творити визначні українські художники Д.Левицький і В.Боровиковський, набули слави В.Тропінін та І.Сошенко. Сучасні дослідники вважають, що на відомому "Портреті українця" В.Тропініна зображено ватажка селянського повстання на Поділлі Устима Кармалюка. Розвивалося в I-й пол. XIX ст. і театральне мистецтво. Художнє керівництво театральними труппами здійснювали І.Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко. Ставилися окремі п'єси українською мовою, але загалом театр залишався російськомовним на сході України і німецько- або польськомовними на заході.

Головними ідейно-стильовими напрямками художньої культури першої половини XIX ст. були класицизм і романтизм. Перший домінував у просторово-пластичних мистецтвах /архітектурі і скульптурі/, а другий – у просторово-візуальних /живописі і графіці/. Поступово посилювалися реалістичні риси в образотворчому мистецтві.

Таким чином, українська культура цього часу характеризувалася зростанням етнічного самоусвідомлення, перетворенням на власне національну культуру. Вогнища національно-культурного відродження, які спорадично спалахували в різних регіонах України, складали передумови єдиного загальноукраїнського культурного руху другої половини століття.

Л І Т Е Р А Т У Р А

- Буденко А.И. История украинского народа. -К.: Львів, 1990.-С.377-402.
История Украинской ССР: В 10 т.-К.:Наук.думка,1983.-Т.4.Глава VII.
Степовик Д.В. Українське мистецтво першої половини XIX століття. -К.: Мистецтво, 1988.-С.191, іл.

Франко Г.Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890р. // Франко Г.Я. Зібр.тв.: У 50 т.-К.:Наук.думка,1984. -С.257-281 /розділи XXIX-XXXVI/.

Розділ восьмий. УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА 2-ОЇ ПОЛ. XIX СТ.

Зрушення в суспільно-економічному розвитку та політичному ладі, які відбувалися і в Російській, і в Австрійській імперії, глибоко вплинули на культурне життя українсьього народу. Бурхливий індустріальний розвиток великих міст, поширення ринкових відносин викликали потребу в кваліфікованих кадрах, у підвищенні загальної культури. Кращі представники інтелігенції, витворюючи та відображуючи визвольні ідеї, сприяли розвиткові демократичного напрямку в культурі. В цей час закінчується процес формування української нації, відбувається культурне єднання обох розірваних політично частин "неньки-України". Національне відродження досягає великих успіхів, українська культура стає цілісною саморегульованою системою, українці виявляють свою культурну "пасіонарність". Розвиток нації проявляється у випрацюванні неповторних національних форм культурної творчості в усіх галузях художньої культури. Розквітає українська література, репрезентована цілою низкою талановитих письменників, відбувається становлення професійного театру, виникає українська музична класика, реалістичний живопис. Внутрішня єдність культури спостерігається в усіх регіонах, населених українцями.

1848 р. став початком нової культурної доби в Галичині. Тут було скасовано панщину, національно-визвольний рух покликав до життя першу легальну українську політичну організацію – Головну Руську Раду, яка висунула програму боротьби за права українців в Австрії. У Львові відбулася нарада науковців, присвячена проблемам розвитку національної науки та культури – т.зв. "з'їзд ста вчених", було засновано товариство "Галицько-руська матиця" /на зразок "матиць" західно- та південнослов'янських народів/ для сприяння розвиткові української мови та літератури. Того ж року при Львівському університеті засновано кафедри руської /української/ мови і літератури, відкрито ще одну культурно-освітню інституцію – Народний дом. На жаль, ці здобутки не були довготривалими: поразка революції і наступна реакція призвели до ліквідації матиці та Народного дому, до утисків української літератури й навіть втечки /"азбучна війна"/. З цього часу починається літературно-публіцистична діяльність Б.Дідицького, І.Наумовича та І.Гушалеви́ча -

теоретиків т.зв. "москвофільства", Ідейно-художньої течії, що за-
перечувала самостійне існування українського народу та його куль-
тури, в політиці орієнтувалася на російське самодержавство. І. Фран-
ко, який пізніше рішуче боровся з москвофільством, називав його
"темним, відвернутим від будь-якої культури" напрямом.

На сході України арешт членів Кирило-мефодіївського товари-
ства зруйнував організаційний центр, який міг очолити національ-
но культурний рух. Настав, за визначенням Франка, "перший антракт
в історії українофільства", який тривав до смерті Миколи І в 1866р.
Після нещасливої для царата Кримської війни політична ситуація
трохи пом'якшилася. Українські культурні сили починають гуртува-
тися в Петербурзі: тут осіли звільнені кирило-мефодіївці - Шев-
ченко, Костомаров, Куліш, Вілозерський, до них приєднуються інші.
письменники та публіцисти. На кошти поміщиків-українофілів устат-
ковано українську друкарню і розпочато видавничу справу. За ко-
роткий час побачили світ твори найвизначніших письменників-Коля-
ревського, "Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Куліша, Марка Вовчка й
інших.

У 1861 р. під редакцією В.Вілозерського починає виходити лі-
тературно-науковий журнал "Основа". Відкинувши далекосяжні полі-
тичні зазіхання, його автура зосередилася на питаннях захисту й
пропаганди українського слова, української історії, організації
громадського побуту. М.Костомаров, полемізуючи з противниками
українства як з польського, так і з російського табору, видрукував
свою працю "Дві руські народності", де доводив зкремішність укра-
їнської культури і національного світогляду. Свої погляди щодо
майбутнього України Костомаров конкретизував у листі до редакції
Герценівського "Колокола": "У майбутньому слов'янському союзі, в
який ми віримо і якого сподіваємося, наша Південна Русь повинна
становити окрему державну цілість на всьому просторі, де народ
говорить українською мовою, із збереженням єдності /з Росією/,
заснованої не на згубній, мертвій централізації, а на ясній сві-
домості рівноправності і своєї власної користі... Нехай же ні
росіяни, ні поляки не вважають своїми земель, населених нашим
народом".

Свої національно-культурні вимоги українофіли намагалися
оперти на народний інтерес. На відміну від своїх попередників,
"шестидесятники" трактували народ не лише як містичну силу, неви-
черпне джерело поетичного натхнення, а як реальну селянську масу,

яка має свої життєві потреби і вимоги. Шлях до піднесення селянства українофіли бачили передусім у скасуванні кріпацтва. Діяльність "Основи" стала ідейним кроком на шляху до реформи 1861 р.

Українська інтелігенція бачила можливість пропаганди своїх ідей через народну освіту. В 1859 р. у Києві та інших містах створювалися недільні школи. Вони призначалися для ремісничої молоді, міщанства, взагалі для неписьмених, а навчання відбувалося в будинках шкіл, гімназій, вищих навчальних закладів. Учителями стали здебільшого студенти та гімназисти старших класів. Тоді ж було видано цілий ряд підручників для початкового навчання, зокрема "Букварь южнорусский" Т.Шевченка, "ГраMATка" П.Куліша, "Шотниця" О.Кюніського.

Серед молоді, яка брала участь у недільних школах Києва, виникла організація "Громада". Вона об'єднала студентів, учителів, молодих учених; серед них були такі відомі пізніше діячі національно-культурного руху як П.Чубинський, П.Житецький, В.Антонович, Т.Рильський /батько поета/, В.Познанський, О.Левицький. У зв'язку з "Громадою" було 200-300 чоловік. Головним напрямом діяльності "громадівців" було заснування шкіл, видавнича справа, читання лекцій. Український рух входив у силу, і це викликало зечепокосність уряду. В Києві та інших містах проведено арешти, значне число діячів покарано засланням. Уряд боявся, що українці можуть стати союзниками польського повстання, яке тоді відбувалося. У 1863 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв спеціальним циркуляром забороняє видання підручників, наукової, науково-популярної та релігійної літератури українською мовою, доводячи при цьому, що "ніякого окремого малоросійського язика не було, нема і бути не може". Тоді ж припиняється видання "Основи". "Громада" перейшла на нелегальне становище. Громадівський рух став менш численним, але його осередки з'явилися в Одесі, Чернігові, Полтаві, Петербурзі.

Жвава діяльність київського центру викликала новий наступ царату на український народ. У травні 1876 р. Олександр II підписав указ, який забороняв друкувати українською мовою всі оригінальні твори та переклади /за винятком історичних документів і белетристики/, заборонено театральні вистави, читання лекцій, ввезення видань із-за кордону. Одночасно закрито Київське відділення Російського Географічного Товариства та припинено видання "Київський телеграф", навколо якого гуртувалися громадівці.

Тоді один із лідерів "Громади" - Михайло Драгоманов - виїхав

до Австрії, а пізніше до Швейцарії, де розпочав видавничу справу. Він випускав збірники "Громада", а також наукову, публіцистичну та художню літературу. Своє кредо Драгоманов висловив так: "В культурі – раціоналізм, в політиці – федералізм, в соціальних питаннях – федералізм". Він був соціалістом, але не поділяв марксистських поглядів на суспільство, через що Ленін характеризував його як "націоналістичного міщанина."

В той час, як Драгоманов проповідував соціалізм і політичну активність, наддніпрянська інтелігенція переживала внутрішню кризу, другий "антракт". Внаслідок урядових репресій єдність старого центру розпалася. М.Костомаров закликав земляків вдовольнятися "літературою для хатнього вжитку", щоб не розпалювати пристрасті, В.Антонович закликав надати українству аполітичного характеру, об'єднати зусилля на ниві культури. П.Куліш після припинення "Основи" виїхав на свій хутір Мотронівку, де зайнявся художньою творчістю. Його давні розходження з Шевченком у розумінні шляхів визвольної боротьби стали ще більш непримиренними; Куліш дозволяв собі образливу й не вельми обгрунтовану критику особи, поглядів та творчості свого покійного товариша. Зневірившись в козацькому дусі, він шукає свій політичний ідеал то в поляків, то в великоросійських шовіністів. У 60-х роках, Куліш мав величезний авторитет в середовищі галицької інтелігенції та вплив на неї; у 70-80 р.р. це місце посів Драгоманов. Коли Куліш у 80-х р.р. приїздив у Галичину і закликав до об'єднання з польсько-шляхетським національним рухом, його авторитет зник майже повністю. І.Франко пише дуже гостру негативну рецензію на Кулішеву поетичну збірку "Хуторна поезія", закладаючи йому обмеженість поглядів.

Головний творчий доробок Куліша за останні десятиріччя життя – це переклади світової класики, серед яких чільне місце належить перекладу Біблії. Після смерті Куліша його велику працю завершили львівський учений і теолог І.Пултой та письменник І.Нечуй-Левицький. Куліш також, безсумнівно, залишається в історії української культури як автор одного з перших і найкращих українських творів історичного жанру – романа "Чорна рада" про часи "руїни".

2-а пол. XIX ст. була часом піднесення української науки. Наукова праця велася при університетах і наукових товариствах. Україною завство мало визначних представників, серед них в археології перше місце займав В.Антонович, в антропології – Ф.Вовк, в етнології – М.Драгоманов, у мовознавстві – О.Потебня, П.Житецький,

в літературознавстві — М.Петров та М.Дашкевич, у статистиці — О.Русів.

Важливу роль в організації наукового життя відіграв засновани громадівцями часопис "Шевская старина", який став справжньою енциклопедією етнографії та історії України. На літературному полі з'явилося чимало нових талантів, зокрема Б.Грінченко, М.Козубинський, А.Кримський, В.Самійленко, Л.Українка. Визначним поетом, письменником і, безсумнівно, світового значення науковцем був І.Франко. До його слави слід ще додати не до кінця усвідомлене значення його титанічної перекладацької роботи, яка за обсягом та системою добору авторів не знала собі рівних ані на Україні, ані в Росії.

Друга половина XIX ст. — доба становлення класичної української музики та театру. В цей час творять свої шедеври С.Гулак — Артемовський і М.Лисенко. Оригінальну музику пише М.Аркас, автор опери "Катерина" /за мотивами поеми Т.Шевченка/. Інтерес до народної музики в західній Україні спричиняє до появи масового хорового руху. Музичні товариства "Торбан", "Воля" та ін. пропагували світову та національну музику. Початок українських театральних вистав у Галичині відносять до 1848 р., а першою національною професійною трупю була трупа О.Вачинського /Львів, 1864/. На східній Україні після скасування заборони українських вистав спостерігається нечуваний розквіт театру, в якому засяяли імена М.Кропивницького, М.Садовського, П.Саксаганського, І.Карпенка-Карого, М.Заньковецької; театр був чи не єдиною національно-культурною установою, яка мала змогу впливати на маси, вчити їх рідній мові, нагадувати про історичні традиції, пробуджувати пошану до української культури. Театр протидіяв русифікації, яка йшла через школи, урядові установи, армію, навіть церкву.

Для пропаганди ідей культурного піднесення та національного визволення використовували будь-які нагоди: концерти, вечори, ювілеї письменників, шевченківські роковини. Неабияке значення мали товариські зібрання в домах Антоновича, Кониського, Старицьких, Юсачів і т.д., де сходилися різні покоління, жваво обговорювалися події культурного життя. Через особисті творчі контакти, "скрещення" естетичних ідей, спільну реалізацію творчих задумів, синтез мистецтв відбувалося функціонування української національної культури як цілісної системи.

Зростання культури вело за собою похвалення політичного руху. Окреслилися основні політичні напрями — революційно-соціалістичний і національний. Перший репрезентували марксистські гуртки, які існували на Україні від кінця 90-х рр., пізніше — соціал-демократи.

Представником другої течії був учень В.Антоновича, визначний історик, публіцист, політик Михайло Грушевський. За свідченням І.Франка, коли Грушевський приїхав з Наддніпрянщини до Львова, він, як свого часу П.Куліш і М.Драгоманов, став володарем думок. "Йому судилося стати представником найновішої фази "українства", яка відштовхувалась від суспільних і політичних ідей драгомановського критицизму, роблячи, однак, визначальним суто національне почуття, підсилене історичними дослідженнями", - писав Франко в 1906 р. Пізніше на ґрунті національної течії утворилися різні політичні партії - як ліберально-буржуазні, так і радикальні. Між представниками протилежних політичних течій йшла запекла боротьба, вони відходили від власне культурних завдань. Культурницьку роботу переймали на сході України земства, а на заході - засновані у 1868 р. культурно-освітні громадські організації "просвіти". Австро-угорські власті, які ставилися до національно-культурного руху більш-менш лояльно, навіть субсидували центральну львівську "просвіту", низові осередки утримувалися на народні кошти.

Щодбиваючи підсумок, слід сказати, що у 2-й пол. XIX ст. витворилася не лише національна культура, спільна для сходу і заходу України, але й з'явився особливий тип митця, діяча української культури, який характеризується тісним зв'язком з народним, перш за все селянським життям, загостреним національним почуттям, зацікавленістю в історії та етнографії свого народу. При тому визначні діячі могли, органічно ввібравши ці риси, вийти на загальнолюдський рівень осягнення національної проблематики, а більш пересічні розчинялися в етнографізм і "хлопоманстві", створюючи тип напівосвіченого "просвітянина". Проти такого "просвітянства", проти захоплення зовнішніми формами народного життя на шкоду усвідомленню його глибинних течій, боролися українські митці й теоретики культури як у XIX ст., так і пізніше. Л.Українка писала в листі до М.Драгоманова: "У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по українськи / а надто коли вже писати децимо/, щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т.п... "Говорить по нашому: - се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по-нашому, то, може б, краще, якби він говорив по-китайськи". Ці слова геніальної поетеси не втратили актуальності.

ЛІТЕРАТУРА

- История Украинской ССР: В Ют. -К., 1983. -Т.4. Глава XVI.
Лобановський Б.Б., Говдя П.І. Українське мистецтво другої
половини XIX початку XX ст. -К.: Мистецтво, 1989. -206с.
Франко І.Я. Нарис історії українсько-руської літератури до
1890 р. // Франко І. Зібр.тв.: У 30 т. -К., 1984. -Т.41. -С.281-
470 /розділи XXXVI-XLVIII/.

Франко І. З остатніх десятиліть XIX віку // Там же. -С.471-529.

Розділ дев'ятий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА НА ПОЧІ XX СТ.

Історія української культури XX ст. - це доба складного та суперечливого розвитку, який з одного боку все тісніше та глибше вклячав Україну до загальносвітового культурного процесу, а з іншого - у воєнних та суспільно-політичних колізіях ламав фундаментальні засади національно-народного буття, нищив витвори культури й самих її носіїв - як творців матеріального добробуту, так і представників духовної сфери: митців, вчених, педагогів, релігійних діячів тощо. XX ст. являє нам "коливання маятника" від всебічного розвитку культури доби національного відродження 10-20-х рр. до занепаду, виродження, асиміляційних процесів.

Історія української культури XX ст. - це свідчення незламного духу народу, який, незважаючи на скрутні обставини існування, постійно тягів до збереження власної мови, історичної пам'яті, мистецьких надбань минулих часів та до витворення нових культурних цінностей, які б несли в собі неповторний національний образ світу.

Початок століття був періодом, коли закладалися головні, фундаментальні засади, з яких виходив розвиток культури України в подальші часи. Саме тоді виявилися принципово нові вжиті культурного процесу, які набувають все більшого значення в сучасних умовах.

Розвиток промисловості, нові наукові відкриття призводили до прискорення технічного прогресу, впливали на повсякденне життя українського народу. Суттєвою особливістю суспільного побуту став загальний потяг народу до знань, освіти, мистецтва; підвищується національна свідомість людей, збільшується зацікавленість власною історією та культурою. В цей час з'являються нові недільні школи й курси, народні бібліотеки, робітничі просвітницькі товариства, народні університети, театри, самодіяльні гуртки. Радикальні верстви інтелігенції боролися за демократизацію освіти, намагалися покращити організацію шкільної справи.

За період з 1897 по 1911 рр. кількість початкових шкіл у східній частині України, що знаходилася під владою російського царату, збільшилася з 13,0 до 18,7 тисяч. Формувалася мережа професійно-технічних закладів та курсів. Вища освіта залишалася під всебічним контролем та наглядом російського й австро-угорського урядів, викладання українською мовою практично не велося. Незадовільний стан освіти й потяг народу до культури активізували діяльність про-

мадських організацій та закладів позашкільної освіти. Великим впливом користувалися Харківське та Київське товариства грамотності. Вони відкривали недільні школи, народні бібліотеки-читальні, проводили читання, науково-популярні лекції, концерти й театралізовані вистави, займалися видавничою справою.

На Західній Україні поширювалася діяльність "просвіт".

На східноукраїнській землі "просвіти" з'явилися під час революції 1905-1907 р.р. - в Катеринославі, Одесі, Києві, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі /всього 9 "просвіт" з 30 філіями/. Тут діяльність "просвіт" була тісно пов'язана з революційною, національно-визвольною боротьбою, що зумовило значну участь в цих організаціях опозиційних до царату діячів культури. Так, наприклад, чернігівську "просвіту" очолював М. Любошинський. Головна відмінність між східно-галицькими та наддніпрянськими "просвітами" полягала в тому, що перші були централізованими, а другі працювали автономно. Крім того, західноукраїнські "просвіти" намагалися стояти осторонь політики, тоді як в Російській імперії в них від початку, і дедалі сильніше, виявлялася тенденція до політизації.

Своїм головним завданням "просвіти" вважали друкування книжок для народу, читання лекцій, здійснення театральних постановок, боротьбу за викладання українською мовою в школах, відкриття бібліотек тощо. Більшість східноукраїнських "просвіт" після столипінського циркуляра 1910р. було закрито. Широкий розмах просвітнянського руху після революції 1917р. свідчив, що, незважаючи на утиски, просвітнянські ідеї охоплювали широкий загаль української громадськості. Робота "просвіт", яка пробуджувала національну та соціальну свідомість народу, пригніченого великодержавною колонізаторською політикою, була актом громадянської мужності, являла цінність навіть у моменти вимушеного "каганцвання" в напівлегальних умовах.

На початку XX ст. на Західній Україні з'явився ще один напрям національно-культурної роботи - січовий рух. "Січовики" відроджували традиції запорізької військової справи, пропагували українську національну символіку /малинові козацькі корогви, жовто-синій прапор/ і козацьку пісню, відкривали читальні, проводили спортивні змагання.

У 1908 р. засновник січового руху К.Трильовський організував Крайовий Січовий Комітет, реорганізований 1912 р. в Український Січовий Союз. До початку першої світової війни було створено 516 "січей" та 94 товариства Січових стрільців. Так культурно-освітня діяльність набувала певного політичного забарвлення, Січ готувалась до збройної участі в визвольній боротьбі разом з іншими поневоленими слов'янськими народами. Західна Україна плекала надію на національно-державну розбудову. На Сході легальних можливостей боротися за національне самовизначення майже не було.

Досить розбіжною залишалася ситуація з українським книгодрукуванням і періодичними виданнями на Сході і Заході України. В Галичині виходила значна кількість газет та часописів українською мовою - журнали "Літературно-науковий вісник" /1898-1914/, "Молода Україна" /1900-1903/, "Артистичний вісник" /1905/, газети "Діло", "Воля" та ін. Деякі видання навіть одержували державні грошові субсидії. Львів к. XIX - поч. XX ст. був найпотужнішим у світі центром українського книговидавництва. На Сході України, де друкування українською мовою залишалося під забороною до революції 1905 р., лише в ході революції виникло багато україномовних видань: "Хлібороб", "Рада", "Нова громада". З наступом реакції переважна більшість цих видань припинила існування. Але в Києві почалося видання "Літературно-наукового вісника" під редакцією М. Грушевського. Національно-культурну проблематику розкривав на своїх сторінках журнал "Українська хата". В Москві в 1912-1917 рр. існував часопис "Украинская жизнь", редагований С.Петлюрою та О.Саліковським. Нелегально розповсюджувалися видання різних заборонених політичних партій, в тому числі українських соціал-демократів, більшовиків, боротьбистів тощо.

Помітний внесок у розвиток науки, популяризацію позитивних знань робили наукові товариства. При Харківському університеті діяло 8 таких товариств - історико-філологічне, фізико-математичне та ін. Пропагандою технічних знань займалися філії Російського технічного товариства в Києві, Одесі, Харкові та ін. містах. В 1910 р. засновано Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке проводило археологічні розкопки, вивчало архівні документи тощо. В 1907 р. в Києві існувало Українське наукове товариство, що опікувалося розробкою та популяризацією українською мовою різних галузей науки.

На початку ХХ ст. церква на Україні продовжувала відігравати велику роль в побуті та культурному житті, в поширенні освіти, підтримці фундаментальних засад суспільного устрою. Церковне життя Східної України було повністю підпорядковане Російській /"Руській"/ православної церкві – державній церкві імперії. Але заклики до національного оновлення, демократизації релігійного життя, повернення до історичних традицій української церкви постійно лунали зі сторінок ліберальних видань.

В Галичині уніатське духовенство продовжувало відігравати важливу роль в культурному та національному житті народу, обстоюючи культурну вартість української мови, народних звичаїв, необхідність поширення освіти. Непересічне значення для Західної України мала діяльність митрополита Андрія Шептицького /1900 – 1944/, який активно підтримував ідею державності й намагався її здійснити. Як визнають сучасні радянські дослідники, за його керівництва греко-католицька церква в Галичині стала справді українською національною церквою.

Мистецьке життя України розвивалося бурхливо, закладаючи підвалини нового національно-культурного відродження. Період 1905–1914 рр. був часом піднесення українського мистецтва, добою загального зростання художньої майстерності, плідного завершення творчої діяльності таких корифеїв національної культури як І.Франко, Л.Українка, М.Котляницький, М.Лисенко. Зростала нова генерація митців – визначних письменників В.Стефаника, В.Винниченка, Л.Мартовича, О.Олеся та ін., художників М.Самокіша, О.Мурашка, Г.Нарбута, композиторів К.Стеценка, С.Людкевича ... Постійні творчі зв'язки єднали в культурному відношенні політично та економічно розірвані Схід і Захід України. Нові мистецькі течії, тяжіли до формального пошуку, характерні в цілому для початку ХХ ст., виявлялися на Україні в специфічних формах, пов'язаних з поглибленим вивченням та застосуванням фольклорних традицій. Становлення мистецьких угруповань, які конкурували між собою, було передумовою вільного творчого розвитку, плюралізму стилів і течій, без якого немає плідного художнього життя. В той час політична ворожнеча "двох культур", запекла газетно-журнальна полеміка, нетолерантність і відсутність взаєморозуміння між діячами культури призводила, за оцінкою І.Франка, до "загального звуження розумового горизонту", примітивного розподілу двох культур на "чорне" та "біле" – розподілу, що коретого впливу на подальший культурний розвиток країни.

Вибух першої світової війни перервав еволюційний шлях розвитку, поглибив ще існуючі суперечності та розколи в українській культурі й спричинив нові, не менш трагічні.

Після захоплення Галичини восени 1914 р. царськими військами голова російської окупаційної адміністрації генерал-губернатор О. Бобринський виклав свою програму: "Восточная Галиция и Лемковщина — искони коренная часть единой великой Руси; в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их по-прежнему должно быть основано на русских началах. Я буду выводить здесь русский язык, закон и устройство". Почалася відверта політика русифікації. Але ці імперіалістичні плани не вдалося здійснити: внаслідок наступу австро-німецьких військ у червні 1915 р. Галичина майже повністю повернулася до Австрії. Відступавши, царські війська зруйнували й пограбували українські культурні заклади та наукові установи, в тому числі Наукове товариство ім. Шевченка, бібліотеку та музей "Народного дома", музей Ставропілітського інституту тощо.

Ця виразна антиукраїнська політика привела до поширення серед галицьких українців настроїв на підтримку австро-угорського уряду, який хоч і не заохочував національні рухи, але не проводив політику цілковитої заборони українства в головних сферах політичного та культурного життя. В серпні 1914 р. у Львові було засновано Головну українську раду /пізніше — Загальна українська рада/, до складу якої увійшли представники трьох провідних західноукраїнських партій — національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної. Головна Рада закликала український народ боротися за визволення всієї України від російського царату, за утворення незалежної держави. Одночасно на базі січового руху почалося формування легіону Українських січових стрільців. В 1916—1917 рр. УСС не тільки брали участь у воєнних діях, але займалися культурно-просвітницькою роботою, організацією народної освіти на Волині. До Січових стрільців вступив, зокрема, син І. Франка — Петро.

Трагізм ситуації, в якій опинилися дітячі національно-визвольного руху, полягав на тому, що, одержавши підтримку з боку австрійського уряду, вони тішили себе марними сподіваннями на австро-німецьку допомогу в справі відродження української державності. Вовочи в рядях австро-угорської армії, УСС змушені були направляти зброю проти своїх же братів — українців і росіян. Їхній наївний романтизм розвіювався повільно, поступово.

Оскільки до Січових стрільців увійшли представники західно-

українського студентства, містечкських кіл, сільської молоді, пов'язаної з фольклорними традиціями, січовики створили багато нових яскравих пісень, які поширювалися в народні /серед них - "Поставили козаченьки", "Ой, видно сало", "Бо війна війною"/, та віршів. Визначними поетами були О.Бабій, Р.Купчинський, М.Голубець та ін.

Так парадоксальним чином світова війна, розриваючи стійкі культурні контакти, ламаючи українські культурні заклади й осередки, одночасно закладала умови нового культурного піднесення, стимулювала зростання національної свідомості народу, наближала бурхливі революційні події.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. Т.І // Препор. 1990.-№ II.-С.-80-106 /розділ "Українство в часи світової війни"/. Історія Української ССР: В ІО т.-К.: Наук.думка, 1983.-Т.5 /глава УШ/.

Грушевський М.С. Очерк історії українського народу.-К.: Либидь, 1990. С.331-334 /глава ХХХ: Последние десятилетия/.

Лобановський Б.Б., Говдя П.І. Українське мистецтво другої половини ХІХ - початку ХХ ст.-К.: Мистецтво, 1989.-С.206.

Розділ десятий. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ЧАСИ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ /1917-1920/

Революційні події 1917-1920 рр. стали насправді зламними в історії української культури. Падіння російського царату, розпад Австро-Угорської імперії, боротьба за національну державність та визначення її соціального змісту справили дуже серйозний, але знов-таки суперечливий вплив на культурний розвиток народу. З одного боку, в цей час зроблено значні кроки на шляху становлення державних форм організації культурної сфери, української вищої освіти, розвитку народного шкільництва, піднесення національно-культурного життя. З другого боку, розрив поступовості розвитку, суттєві події беззастережної війни призвели до того, що в часи, коли гасла розвитку української культури набули надзвичайного поширення, новик, по-справжньому яскравих, здатних пережити випробування часом явищів мистецтва з'явилася небагато, а велика кількість ділено визначних паніаток історії та культури була втрачена у вирії громадянської війни, заміщена або знівельована за радом. До о історичних явищ революції на художній процес,

до політичного життя заклали міцний фундамент культурного піднесення 20-х рр., зробили реальністю новий, неможливий в інших суспільних умовах етап українського національно-культурного відродження – як в Радянському Союзі, так і за його межами.

Український народ палко зустрів звістку про повалення царського режиму / лютий 1917/. Відразу в Києві було утворено Раду представників громадських організацій, серед завдань якої важливе місце займала національно-культурна робота. Прибічники вільного національного розвитку гуртувалися навколо українського клубу "Родина", Українського наукового товариства, Товариства українських техніків і агрономів, педагогічного товариства тощо. 4 /17/ березня в Києві було проголошено створення Центральної Ради – "надпартійного" органа, який претендував на репрезентацію загальнонаціональних інтересів. Ц.Рада видала відозву "До українського народу", в якій закликала "селян, робітників, солдатів та інтелігенцію" створювати політичні, економічні та культурні союзи, збирати гроші на потреби національного відродження. Знов почали діяти "просвіти", в Харкові виникло товариство "Рідна школа", з'явилися курси українознавства для вчителів. У Києві, Полтаві, Чернігові відкрито перші українські гімназії.

Центральна Рада вимагала від Тимчасового уряду автономії для України, але Петроград не погоджувався на це. Після Жовтневої революції в Росії Українська Центральна Рада своїм 3 універсалом проголосила Українську Народну Республіку у складі Російської Федеративної республіки: верховна влада визнавалася за Ц.Радою та її урядом – Генеральним Секретаріатом. Але незабаром розпочалося збройне протистояння Раднаркому РРФСР та Ц.Ради, пов'язане з тим, що Ц.Рада не визнавала радянського уряду, займала позицію нейтралітету щодо контрреволюційних сил на півдні.

12/25/ грудня/ 1917р. I Всеукраїнський з'їзд Рад в Харкові проголосив встановлення радянської влади на Україні й утворив альтернативний орган влади /ЦВК України/ та радянський уряд /Народний Секретаріат/. Питаннями культури почало займатися Народне секретарство освіти на чолі з Д.Затонським. Цей орган почав закладати нову культурну політику: запропонував радам взяти під свій нагляд театри і кінематографи, закрити ті з них, що займають ворожу радянській владі позицію. В лютому 1918 р. запроваджено реформу шкільної адміністрації.

Ц.Рада продовжує свою політику на ниві культури. 5.X.1917 р.

у Києві організовано Український народний університет, на урочистому відкритті якого І.Огієнко виголосив славнозвісну промову "Українська культура". В грудні 1917 р. відкрито Українську державну академію мистецтв, яку очолив художник виняткового таланту Григорій Нарбут. В культурній політиці Ц.Рада робила свідомий акцент саме на підтримці української національної культури. В умовах багатонаціонального складу України це мало й певні негативні наслідки.

На заході України продовжували свої культурні починання Українські січові стрільці та Союз визволення України. Навесні 1917 р. група українських полонених була відряджена в зону німецької окупації для ведення культурно-національної роботи. Протягом літа й осені 1918 р. січові стрільці організували близько ста народних шкіл; видали кілька підручників, заснували тижневик "Рідне слово".

Після розгону Всеросійських Установчих зборів у Петрограді й втрати можливості утворення коаліційного центрального уряду Центральна Рада видає 4 Універсал /9/22.I.1918/, яким проголошує повну державну незалежність УНР. Одночасно відозва Народного Секретаріату закликає робітників і селян до боротьби проти Ц.Ради та білогвардійців. На Україні почалася громадянська війна. Вона від початку мала характер класового конфлікту, її спричинила нерозв'язаність фундаментальних соціальних питань. Але важливим внутрішнім чинником громадянської війни стала глибока суперечність між національно-орієнтованими силами, що боролися перш за все за відновлення української державності, та більшовиками як найбільш послідовними прихильниками першочерговості соціальних перетворень. Як тільки в соціальному відношенні визначився консерватизм Ц.Ради, її небажання розв'язувати пекучі проблеми, народ схилився до підтримки більшовиків. За оцінкою одного з лідерів Ц.Ради, письменника В.Винниченка, війна з більшовиками стала війною "в суті з власними народними масами". Ця ситуація зумовила падіння Ц.Ради. В лютому 1918 р. червоні війська зайняли Київ, Ц.Рада повернулася до столиці в березні лише на багнетах німецької армії. Національні намагання були підпорядковані ідеї збереження старого суспільного ладу. Німці недовго терпіли Ц.Раду, й у квітні колишній царський генерал П.Скоропадський був проголошений "гетьманом всієї України".

Реставруючи старий лад, гетьманський уряд водночас намагався засвідчити свою відданість "українській справі", широко залучаючи зовнішні форми частів старої гетьманщини - назви установ, національну

символіку, козацькі елементи у віськових строях та ін. Все це надавало гетьманщині 1918 р. опереткового забарвлення. Гетьманський уряд проводив у життя досить значну кількість починань на ниві культури, які, однак були започатковані іншими суспільними силами в інших політичних умовах. Так, Г.Нарбут продовжував розробку української державної емблематики, розпочату в добу Ц.Ради, але при цьому глибоко зневажив новий уряд: він називав гетьманські "желеклейноди" "гідкою блевотою". В жовтні 1918 р. Київський український народний університет перетворено на Київський Державний український університет. 27.X. відбулося відкриття пам'ятника Т.Шевченку в повітовому місті Ромни на Полтавщині. Автор цього монументу скульптор Г.Кавалерідзе, який розпочинав роботу в короточасний період перемог червоних: військ, згадував: "Уряд гетьмана України... був не від того, щоб присвоїти собі честь відкриття пам'ятника... Зробили все, щоб перетворити його на свято всеукраїнського масштабу... Та всі добре знали, з чиеї ініціативи, чиїми заходами споруджено монумент".

В листопаді 1918 р. було офіційно проголошено утворення Української Академії Наук. Президентом-головою УАН обрано визначного вченого В.Вернадського, неодмінним секретарем став видатний науковець і діяч культури А.Кримський.

Листопадова революція в Німеччині, виведення німецьких військ поклали край гетьманщині та її культурним домаганням. Скоропадський зрікся влади, і в Київ вступили війська винниченківсько-петлюрівської Директорії. Поразка австро-угорських військ, розпад Імперії спричинилися до створення на західноукраїнських землях незалежної Західно-Української республіки /ЗУНР/, яка в січні 1919р. об'єдналася з УНР. Нетривале об'єднання західних і східних земель в єдиній "соборній" державі стало важливим фактором піднесення національної свідомості, яскравим виявом потягу українців до політичної та культурної єдності.

Подальші події громадянської війни - перехід території України з рук у руки, втручання до українських справ денікінців, які проводили криваву шовіністичну політику, посилення антинародного напрямку в діяльності Директорії після виходу з її складу В.Винниченка - не сприяли збереженню культурних здобутків перших етапів національно-визвольної революції, поглиблювали кризовий стан закладів культури, культурно-просвітніх товариств та державних установ культурної сфери.

Радянська влада, відновлена на Україні в кінці 1919 - на поч. 1920 рр., почала приділяти культурній роботі серйозну увагу. В новому уряді цією ділянкою опікувався Народний комісаріат освіти, очолюваний тим же Д.Батонським. Пр. місцевих ревкомів і радах організовувалися

віддали народної освіти. Школи, вузи, бібліотеки, театри та інші культурні і мистецькі заклади націоналізовано. Снасовувалася плата за навчання в школах усіх типів.

Радянський уряд підтримав початкові кроки Української Академії наук, надав їй приміщення та виділив необхідні кошти. Восени 1919р. у трьох відділах УАН – історико-філологічному, фізико-математичному та й соціально-економічному – працювало 26 науково-дослідних кафедр, 15 комісій, 3 інститути, кілька комітетів і кабінетів, бібліотека.

Під час денікінщини було здійснено цілий шерг антиукраїнських акцій: закривали українські школи, припинили діяльність УАН, переслідували Державну академію мистецтв. В установах заборонялося вивішувати портрети Т.Шевченка, в Києві було повалено погруддя поета. За короткий час білогвардійці влаштували близько 400 єврейських погромів.

На початку 1920 р., після визволення України від денікінців, було відновлено діяльність радянських законів та установ в галузі культури. На кінець року в республіці діяли понад 15 тис. культосвітніх закладів, близько 22 тис. загальноосвітніх шкіл, 38 інститутів.

В роки революції та громадянської війни продовжували існувати та розвиватися фольклорні традиції, які живили професійну творчість. Вони проявлялися в маршових піснях різних ворогуючих політичних таборів, а також у сатиричних частівках, прислів'ях та приказках, в яких народ висловлював своє ставлення до неймовірної чехарди урядів та можновладців. Ця жвава, гостра фольклорна течія, для якої не було заборонених тем і недоторканих святинь, мала небагато спільного з напівпрофесійними фальсифікатами та самодіяльними стилізаціями, що передруківувалися пізніше із збірки у збірку під видом народної творчості.

Важливе значення для подальшого розвитку нової української літератури мала творчість В.Сосюри, В.Чумака, В.Блакитного/Еллана/ та ін. Шукали своє місце у вирії політичних подій літератори, що вже здобули свою свідомість – П.Тичина, М.Рильський, С.Васильченко. Чи не найпопулярнішим видом мистецтва часів війни був театр: у 1920 р. на Україні працювало понад 20 стаціонарних та пересувних театрів. Першим державним драматичним театром УРСР став театр ім. Шевченка /березень 1919р./ Для становлення нового театру велике значення мала діяльність як корифеїв театрального мистецтва – П.Саксаганського, М.Заньковецької, Г.Мар'яненка, так і талановитої молоді – О.Курбаса, Г.Юри, А.Вуци та ін.

В містах і селах України виникло багато оркестрів народних інструментів, хорів, ансамблів. Почали працювати народні консерваторії в Харкові, Києві, Одесі; Київський музично-драматичний інститут ім. М.Лисенка. В 1919 р. засновано перший республіканський симфонічний оркестр ім. М.Лисенка та Державну хорову капелу "Думка".

Розвивалося, незважаючи на важкі умови, й образотворче мистецтво. Величезної популярності у пролетарських політичних таборах набув жанр агітаційного плакату. Споруджувалися пам'ятники полеглим бійцям, діячам історії та культури. Тенденція до демонтажу пам'ятників дореволюційного минулого, започаткована зняттям монумента П.Столипіну в Києві 18/31/ березня 1917 р., була підхоплена й радянською владою. Розгортілася монументальна пропаганда революційної, комуністичної ідеології. Яскравим сторінкою історії образотворчого мистецтва стали розписи Лудських каварів у Києві художниками кола М.Бончука, в таборі Центрального гарнізонного червоноармійського клубу в Харкові /В.Єрмилов/.

Таким чином, революція та Громадянська війна призвели до політичного розшарування й протистояння не тільки різні суспільні верстви, але й діячів культури. Значна частина їх опинилася в національно-орієнтованому таборі: провідними діячами Центральної Ради та Директорії були письменник В.Винниченко, Історики М.Грушевський та М.Василенко, літературознавець С.Єфремов, Більшовики, визначаючи найважливішими завдання соціально-економічного плану, на першому етапі відштовхнули від себе значну частину української інтелігенції. Але пізніше, коли національно-орієнтований табір виявив неспроможність вирішувати нагрілі соціальні проблеми, більшовики України залучили до своїх починань багатьох діячів науки, мистецтва, освіти.

Великою бідою України стало те, що яскраві діячі культури, особисто порядні люди – Винниченко, Грушевський та ін. – не змогли поєднати в своїй політиці ідеали національно-визвольної боротьби та соціальної справедливості, не пішли до кінця шляхом задоволення соціальних вимог народу, поступилися місцем морально нечистим політиком, шукали допомоги в іноземній збройній силі. Тим самим вони усунули себе від активної участі в культурному будівництві пореволюційної України.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Беличко Ю.В. Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни.—К.: Мистецтво, 1980.—183 с., Іл.

Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. Т.І.-//Прапор-1990.-№ 12; Барезиль.-1991.-№ 1-3.

История Украинской ССР: В 10 т.-К.:Наук.думка, 1984.-Т.6.

Розділ одинадцятий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 20-х РОКІВ

Перемога у кривавій громадянській війні дозволила радянській владі перейти до відтворення порушених господарських та громадянських структур, до розбудови культурної сфери. Розв'язання теоретичних і практичних проблем розвитку культури ускладнювалося цілим перелом історичних обставин. Внаслідок політики соціального гноблення, яку проводив царат, міста України були значно міром зрусіфіковані, тоді як переважно більшість селян залишилася україномовною. Це створювало великі труднощі при виконанні конкретних завдань культурного будівництва, породжувало різні, іноді протилежні підходи до теорії та практики культурного розвитку.

На той час набули поширення концепції особливої, відрубної пролетарської культури. Угрупування, що виступали під прапором Пролеткульту, відкидали принципи спадковості в культурі. Вони вважали, що культура експлуататорських класів з її цінностями за своєю природою глибоко ворожа робітникам і селянам-переможцям революції. На їхню думку, навіть фольклор треба було відкинути як культуру ревіз, навільницьку за своєю сутністю. Хибні теоретичні настанови всеросійського Пролеткульту український Пролеткульт доповнив концепцію "двох конкуруючих інтелігенції": петлюрівської і русотяпської", які, мовляв, уособлюють головну небезпеку в культурі. Прикриваючись дзвінкою фразою, пролеткультівці практично усувалися від вирішення назрілих національно-культурних проблем.

У цей же час відчувається усвідомлення Компартією України всієї важливості розв'язання національного питання, завдань національного культуротворення на нових засадах. Однією в ході цього усвідомлення формується й ворожа реальному інтернаціоналізмові теорія боротьби двох культур /української і російської, при нейтралітеті партійно-державних органів /секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь/. Російська культура розглядалася Лебедем як міська, пролетарська, передова, а українська - як віджила, селянська, тому українська культура має остаточно поступитися місцем російській.

Але на той час теорія "боротьби двох культур" не спромоглася стати панівною. Відповідно до ленінської резолюції "Про Радянську владу на Україні" /1929/ КП(б)У розпочала активну українізацію,

яка так і не була завершена – на перешкоді став сталінізм. Надрукована в 1920р. стаття М.Скрипника "Донбас і Україна", в якій автор поленізував з Д.Лебедем, поклала початок широкомасштабному здійсненню українізації. Він доводив, що російський та зросійщений пролетаріат України може побудувати нове життя лише повернувши в соціальному відношенні на свій бік решту українського народу /передусім селянство/, і зробити це він зможе тільки тоді, як стане на бік селянства у відношенні національнєму.

Для практичного втілення в життя українізації місцевих органів влади, державного і господарського апарату, розвитку національної преси та мистецтва в республіці було створено спеціальну комісію на чолі з секретарем ЦК КП/б/У Д.Загонським. У партійно-державній діяльності виявилися два важливі аспекти: по-перше, підготовка, виховання і висування українських національних кадрів, врахування національного складу республіки при формуванні кадрового корпусу, організація навчальних закладів з українською мовою викладання, закладів культури, національної преси, книговидавництва, сприяння українському мистецтву. По-друге, важливим напрямом вважалось створення умов для вільного культурного та духовного розвитку національних меншостей. Як зазначав один з провідних ідеологів українізації, нарком освіти О.Шумський, "в поняття українізації вкладається вивчення української мови і культури, а не перетворення будь-кого в українську національність".

Політика українізації давала певні позитивні наслідки. На 1927 р. українською мовою володіло вже 60 % робітників України, на початку 30-х рр. українськими були майже 90 % шкіл, переважна більшість театрів. Водночас у 1924-25 рр. в республіці функціонували 566 шкіл з німецькою мовою викладання, 342 – єврейською, 294 – молдавською, 255 – польською, а також болгарською, татарською та іншими мовами. Існували також національна преса, книговидавництво. Але після обрання на посаду І секретаря ЦК КП/б/У Л.Кагановича політику українізації почали згортати. В лютому 1927 р. Шумського було звільнено з посади, звинувачено в "націоналістичному ухили", а пізніше – репресовано.

Українізація мала неоціненне значення для розвитку національної культури, тому що завдяки їй вперше після століть колоніального та напівколоніального скіння українська культура дістала державної підтримки, набула можливості виходити на вищий рівень не лише завдяки подвижницьким пориванням іноді більшого, іноді

меншого прошарку інтелігенції, але й загальнонародним зусиллям. Одночасно процес українізації ніс на собі відбиток притамачної пореволюційній епосі політизації та ідеологізації культурної сфери, применшення значення самостійності, автономії духовного життя. Широкомасштабне втручання партійного керівництва та державних органів у процеси культурного розвитку призводило до підкорення культурної творчості короточасним політичним гаслам, до приниження суспільної ролі інтелігенції. Авторитарність тверджень, вульгарна соціологізація естетичних оцінок об'єктивно заперечували елементарні митецькі свободи. Всі ці негативні явища особливо посилилися після літературної /а фактично – політичної/ дискусії 1925–28 рр., яку було використано як засіб боротьби проти творчої інтелігенції.

Але було б невтрим зводити весь культурний процес 20-х рр. до цих негативних явищ. Треба підкреслити, що в цей час на Україні досить послідовано йшла боротьба за підвищення загального культурного рівня трудящих, забезпечення народові реальних можливостей прилучатися до багатств культури. Було підійнято спробу здійснити культурну революцію, яка мислилася як докорінна перебудова цілої системи духовного життя суспільства, залучення трудящих до активного культуротворення.

Важливим фактором поступової демократизації культури стала ліквідація неписьменності /лікнеп/. Протягом 1921–23 рр. у республіці було навчено грамоті близько 1 млн. чоловік. На грудень 1925 року в УРСР було більше 13 тис. шкіл і пунктів лікнепу, де навчалася ще півмільйона неписьменних. Спеціальною постановою ВУЦВК і РНК УРСР /1929/ оволодіння грамотою проголошувалося обов'язком громадянина перед державою.

Вихід трудящих України з вікової п'ятми національного та соціального гноблення давав можливість ширше розв'язати культурне будівництво, чільне місце в якому належало загальноосвітній школі. УРСР здійснювала заходи із демократизації школи, відкривала доступ до всіх форм освіти робітникам та селянам, звільняла школу від церковного впливу. Втілювалася в життя ідея спільного навчання хлопців та дівчат. Вперше в історії України діти здобули можливість одержувати повну освіту рідною мовою.

Наприкінці 20-х рр. розпочинається поступова інтеграція культурного життя в СРСР, зосередження керівних функцій в центрі. Ут-

воржуються загальнодержавні органи керівництва окремими галузями культури: Кінокомітет при РНК СРСР, Центральне архівне управління при ЦВК СРСР та ін. В 1927-28 рр. Наркомос України перебудується на зразок Наркомосу РРФСР, уніфікуються структура та форми управління освітою. Але до кінця 20-х рр. Україна зберігала особливості організації шкільної справи.

Головним науковим осередком республіки залишалася Всеукраїнська Академія Наук /ВУАН/. Зберігаючи структуру, закладену під час свого заснування, Академія об'єднувала близько 40 науково-дослідних закладів, в яких працювали 37 дійсних членів ВУАН, III штатних та 275 позаштатних наукових співробітників. Академія Наук працювала в Києві, на деякій відстані від політичної боротьби в столиці - Харкові, і це на якийсь недовгий час дозволяло зберегти традиційний академічний дух, продовжувати українознавчі студії, уникати політизації. До 1921 р. ВУАН очолював В.Вернадський, у 1922-28 рр. - визначний природознавець В.Липський, а у 1928-30 рр. - академік Д.Заболотний.

20-ті рр. відзначалися пожевлінням національного релігійного життя, на шляху його, однак, постійно виникали все міцніші політичні перешкоди. Передумовою діяльності релігійних організацій став декрет уряду Радянської України "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви" /1919/, в основу якого було покладено ленінський декрет 1918 р. Держава офіційно надавала рівні можливості для діяльності різних релігійних напрямків. Користуючись цим, прихильники незалежності української православної церкви від російської на Всеукраїнському православному церковному соборі /Київ, 1921/ проголосили створення Української автокефальної /тобто самоврядної/ православної церкви /УАПЦ/. В середині 20-х рр. на Україні існувало 1250-1300 автокефальних парафій, а загальна чисельність віруючих цієї конфесії наближалася до 3 млн. Більшість віруючих приводило в дію УАПЦ бажання "служати службу Богу та молитися на рідній мові".

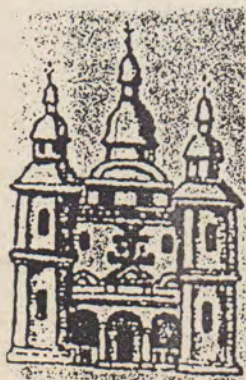
Але в середині 20-х рр. приріст кількості прихильників УАПЦ та її вага почали зменшуватися. Це було пов'язано з масовою атеїстичною пропагандою, "деологічним тиском" з боку влади. Водночас правлічі кола нобсвталися, що УАПЦ зможе стати чинником загальнонаціональної консолідації на антибільшовицьких засадах. Лідери УАПЦ були оголошені "петлюрівцями в діорі", привелись звинувачення в ізраїлізмі цієї церкви, серед яких був і її головний проповідник. Ці висхідні сили повстали проти автокефальної церкви

Панегірик на пошану гетьмана Івана Мазепи (мідерит Івана Мигури, 1705).

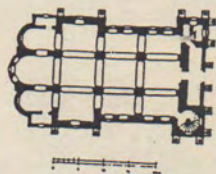
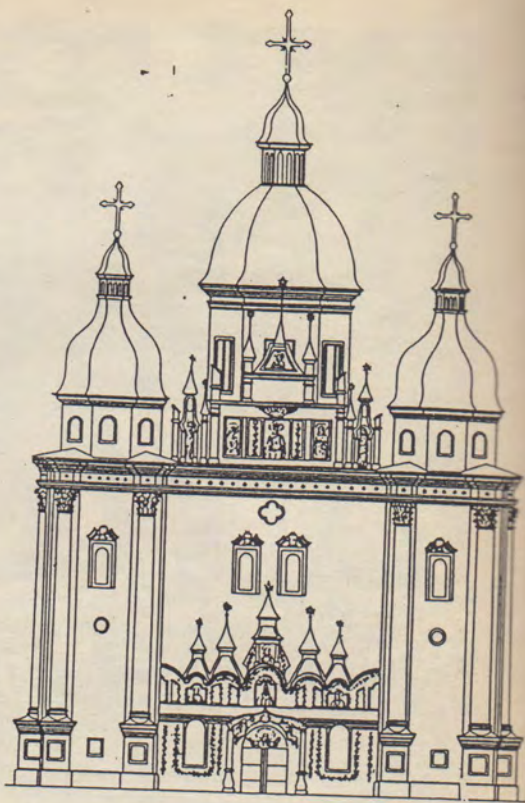
Типові форми українських церков ХУІ-ХУІІІ ст.

Покровський собор у Харкові /80-ті рр. ХУІІ ст./

Типові форми
українських
церков ХVII-ХVIII ст.

Військово-Миколаївський собор
у Києві /90-ті рр. ХVII ст.;
знищений 1934р./

в УРСР.

Українізація 20-х рр. дала можливість зробити значний крок у розвитку національного мистецтва. В його еволюції змагалися й суперечливо поєднувалися традиції довоєнної пори та досвід свіжих культурних сил, поглиблених до життя революційними зрушеннями. Про бурхливі процеси мистецької еволюції свідчило утворення різноманітних творчих угруповань - гуртків, студій, об'єднань, - боротьба між ними, пошуки митцями власного місця в художньому процесі.

Історичні обставини повоєнної України склалися так, що молодим письменникам, здебільшого учасникам революції та громадянської війни, довелося закладати підвалини нової української літератури. Багатьох майстрів пера не стало ще до 1917 р., деякі емігрували /В.Винниченко, О.Олесь, В.Самійленко та ін./ . Ще писали С.Васильченко, Г.Хоткевич, Дніпрова Чайка, але їхня творчість вже не визначала душовного клімату епохи. Тож молоді літератори - запальні першопроходці та максималісти - намагалися створити мистецтво, співзвучне пролетарській революції. Часто вони переоцінювали власне значення, протиставляючи свій доробок світовій класиці. Один з ідеологів "нового" мистецтва, С.Пилипенко писав: "Венера Мілоська в сучасний момент значить в культурному розвитку... менше, ніж катзна як і з художнього боку об'єкти тов. Леніна".

У строкатому калейдоскопі літературних угруповань /"Гарт", "Плуг", "Молодник", "Авангард", "Аспандут", "Г-ва генерація" та ін./ з галасливими, часом "надреволюційними" деклараціями, в атмосфері "дитячої хвороби лівизни" важко було зорієнтуватися навіть досвідченим митцям, а творчому молоднякові "від плуга та верстата" - й поготив. Але в цій полярності вловлювалися точки дотику художніх прагнень: заперечення провінційності, хуторянства, пошуки шляхів піднесення мистецтва, розуміння конечності його виходу на світовий рівень.

В літературі 20-х рр. сформувалася яскрава революційно-романтична течія, представниками якої були П.Тичина, В.Блакитний /Аллан/, В.Чулак, В.Сосюра. В 1921 р. в Києві утворилося об'єднання неокласиків /М.Зеров, М.Драй-Хмара, М.Рильський, П.Філіпович/, які прагнули засвоїти досвід світового письменства, тяжіли до гармонійності й прозорості поетичної форми. Інші творчі засади обстоювали представники авангардних течій - українські імаґіністи, футуристи і т.п. Великий внесок у розвиток письменства доби національно-революційного зрушення зробили письменники, які

Волею долі Микола Хвильовий /Фітільов/ – талановитий поет, прозаїк, критик – опинився в епіцентрі протистояння ідейно-естетичних концепцій, боротьби мистецьких угруповань. Хвильовий чи не першим з українських письменників відчув, як у культурному житті затверджується бюрократичний підхід до творчості, наказовий стиль спілкування з читачами, підміна естетичного аналізу художніх творів ідеологічними ярликами. М.Хвильовий виступив з гострими памфлетами проти провінційності та позадняцтва деяких пролетарських письменників, а у відповідь дістав політичні звинувачення. Слівце "хвильовизм", кинуте під час "літературної дискусії", стало лайкою. Дискусія починалася як з'ясування творчих принципів, але перетворилася на зведення політичних рахунків. Естетична суперечка захлинулася в ідеологічному всеспаленні, яке стало увертюрою до масових репресій проти діячів української культури в 30-ті рр.

Значну роль у розбудові української культури відігравало театральне мистецтво. В новому українському театрі продовжували працювати корифеї сцени П.Саксаганський і М.Старицький. На зміну їм йшла плеяда майстрів середнього та молодшого покоління – О.Сердюк, Н.Уквій, А.Бучма та ін., оперні співаки М.Литвиненко-Вольгемут, І.Петоржинський, О.Петрусенко... Найважливішим діячем, справжнім реформатором театру був Олександр /Лесь/ Курбас. У 1922 р. він заснував у Києві унікальний колектив "Березіль" /з 1926 р. у Харкові/ – експериментальний театр, метою якого було формування засад нового сценічного мистецтва. Л.Курбас полемізував як з прихильниками дореволюційних "малоросійських" смаків, так і з ультрареволюційними експериментаторами, що руйнували театр як такий. Через свою непокірливість Л.Курбас, як і М.Хвильовий, як і його друг і співавтор, драматург М.Куліш, був приречений на загибель – спочатку політичну, а згодом і фізичну. Представники іншого підходу до театрального жанру був один із засновників і незмінний керівник Київського драматичного театру ім. І.Франка Гнат Юра.

Добу бурхливого розвитку переживала в 20-ті рр. також українська музика. В 1922 р. виникло перше на Україні музично-творче об'єднання – Товариство ім. М.Леонтовича, ядро якого складали композитори М.Вериківський, Г.Верьовка, Л.Резуцький, фольклористи П.Демутький, К.Квітка, музикознавець М.Грінченко. В 1923 р. у Харкові відкрито перший Державний симфонічний оркестр, а в 1925р. – Державний оперний театр. У той час з'являються яскраві симфонічні твори: поема-кантата "Аустина" Л.Резуцького на слова Шевченка,

аторія "Дума про дівку-бранку Марусю Богуславку" М.Вериківсько-го, I-а симфонія Б.Лятошинського. Масовою стає концертна діяльність, в ній беруть участь як професійні, так і самодіяльні колективи.

Серед художніх угруповань в образотворчому мистецтві виділилися Товариство художників ім. К.Костанді в Одесі, Асоціація революційного мистецтва /АРМУ/, Асоціація художників Червоної України /АХЧУ/. До складу останньої входили І.Їжакевич, К.Трохименко, Ф.Кричевський та ін. Плідно працювали в цей час М.Бойчук та його школа, М.Самокіш, О.Петрицький. Традиції книжкової графіки, закладені творцем оригінального художнього стилю 20-х рр. Г.Нарбутом, яскраво продовжували його послідовники Л.Лозівський, М.Кирнарський, А.Середа та ін.

Значних успіхів досягли українські кінематографісти. В 1922р. в Одесі почала діяти кіностудія, яка випустила фільми "Остап Бандура" В.Гардіна, "Укразія" та "Тарас Шевченко" П.Чардиніна та ін. У 1925 р. в містах і селах України працювало 503 кінотеатри. В цей час з'являються справжні шедеври українського мистецтва - роботи О.Довженка "Звенигора", "Арсенал", "Земля", натхненні романтиком революційного перетворення світу.

Так у 20-ті рр. завдяки політиці українізації, поштовх якій дала ще національно-визвольна боротьба попереднього часу, культура в УРСР зробила важливий крок на шляху подолання провінційності та комплексу "малоросійства", органічно вклучає тася у світовий художній процес, витворювала значні художні цінності. Але нова культура, яка спиралася на комуністичний ідеал, утверджувала себе як єдино можлива, заперечувала інші духовні вартості, іде призводило до однобічності культурного життя.

Л І Т Е Р А Т У Р А

- История Украинской ССР: В.Ю т.-К.: Наук. думка, 1984.-Т.7. Гл. 5, 12.
- Козаченко А. Українська культура, її минувшина і сучасність.- Харків, 1931.
- Коралів Ю.І. Літературна дискусія 1925-1927 рр.-К.: Т-во "Знання", 1990.-48 с.
- Хвильовий М. Твори: У 2 т.-К.: Дніпро, 1990. Т.2.-С.390-621 /намітити/.
- Бойчук Г.М. Культурне Судівництво на Україні у 1921-1925 роках.-К.: Видав-во АН УРСР, 1933.

Розділ дванадцятий. ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 30-х РР.

Тридцять роки стали для української культури справжньою Голгофою, хресним шляхом, пройденим з вини антинародної, антинаціональної політики радянської держави сталінських часів. Процеси українізації було насильницьки припинено, її ініціаторів та ідеологів репресовано, зведено майже під корінь представників свідомої національної інтелігенції незалежно від їх політичної орієнтації, вчинено справжній геноцид у відношенні до українського селянства під час голодомору 1932-33 рр.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Сталін і його оточення здійснили політичний переворот, який усунув від керівництва партійним та державним життям "опортуністів", започаткував масові політичні репресії. Розпочалася цілеспрямована боротьба української інтелігенції. "Шахтинська справа", викриття т.зв. "національного ухилу" в ЦІ/б/У, викриття міфічних "Спілки визволення України", "Українського національного центру", "Блоку українських націоналістичних партій", "Всеукраїнського боротьбистського центру", "Троцькістсько-націоналістичного блоку" – це далеко не повний перелік злочинів сталінщини в кінці 20-х – у 30-ті рр. "Справою СВУ", наприклад, скористалися для того, щоб викоринити автокефальну церкву. Проголошена однією з ланок націоналістичного підпілля, УАПЦ змушена була самоліквідуватися в 1930р.; її нечисленні уламки перейшли на нелегальне становище. Російську православну церкву також не врятувала її угодовська політика 30-х рр.: храми руйнували, священників переслідували, вербували, а нескорених ув'язнювали та винищували.

Аналізуючи загальну суспільно-культурну ситуацію 30-х рр. на Україні, можна умовно виділити такі етапи її розвитку:

1. 1930-32. Маховик штучно загостреної "класової боротьби" вже розкручується, але в національно-культурному житті зберігається позитивна інерція 20-х рр. Поки ще продовжується робота на ниві українізації преси, школи, культурно-пропагандистської діяльності, діловодства. Зберігаються залишки лібералізму в культурній політиці. Все це існує значною мірою завдяки принциповій позиції Миколи Скрипника – теоретика національного питання, визначного державного діяча нової України.

2. 1933-35. Постанови ЦК ВІД/б, піддають нищівній критиці "помилки ЦІ/б/У в запровадженні колективізації та національному питанні". Для "зміцнення" керівництва на Україну прислані П.Позданив та його помічники. Розпочинається масовий терор і депортації

УКРАЇНСЬКІ ТИПИ
XVI-XVII ст.

Повернення з бойового походу.

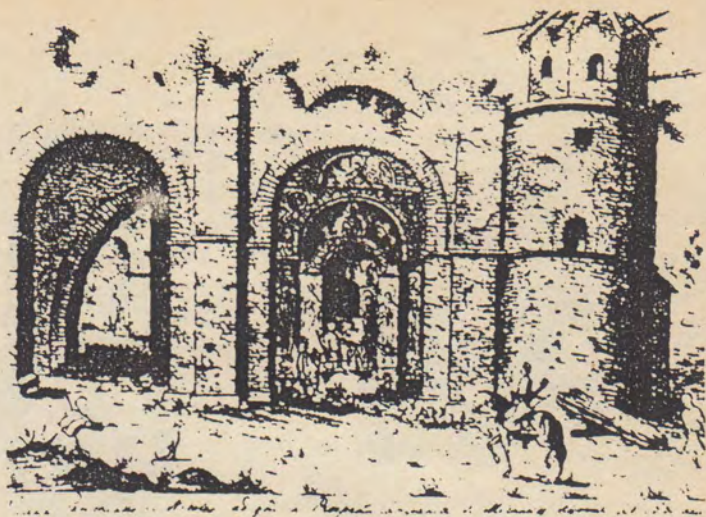
Селянин.

Українська селянка.

козацькі старшини.

Софійський собор. Руїни. Малюнок А. Вестерфельда

Козак

Селянин

голодомор. Усунений зі своєї посади М.Скрипник кінчає самогубством. Арештом у травні 1933р. письменника М.Ялового почалися репресії проти діячів культури Харкова. Глибоко вражений арештом товариша, зацькований політичними звинуваченнями, застрілює М.Хвильовий. Заарештовано та відправлено в табори О.Вишню, Л.Курбаса, звинуваченого в націоналізмі, виганяють з театру, ув'язнюють, згодом він гине в таборі. Жертвами репресій пали художник М.Бойчук та його послідовники, драматург М.Куліш, письменники-члени Всеукраїнської Асоціації пролетарської літератури /ВАПЛІТЕ/, майстерні революційного слова "МАРС", неокласики, футуристи і т.д. Відразу після вбивства С.Кірова в грудні 1934р. заарештовано і тоді ж розстріляно Г.Косинку, Д.Фальківського та ін. Тільки письменників за цей час репресовано близько 500! Саме про цих людей можемо сказати, що вони уособлюють "розстріляне відродження" української культури.

Підпали під розгром ВУАН і Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, ліквідовано значну кількість НДІ, в першу чергу гуманітарного профілю, "проріджено" кадри національного учителства й кооперативного руху.

3. 1936-38. У 1936 р. хвиля репресій спадає, стабілізується економічне становище. Та вже в 1937-38 рр. репресовано майже всі керівні партійні, державні, військові та ін. кадри на всіх рівнях - в тому числі й ті, чиїми руками здійснювався терор 1933-35рр. Новий шквал репресій уносить багатьох ще удієлих діячів культури. Тільки в кінці 1938р. масовий терор припиняється, зусилля концентруються на вирішенні практичних завдань, бо виникли великі труднощі, викликані кадровими спустошеннями і погіршенням міжнародної ситуації.

Таким чином, 30-ті рр. дають суперечливу і по-своєму строка-ту картину. Нечуваною ціною сплачуються господарські посушення доби індустріалізації. Затверджується тоталітарна політична модель. Поруч із деякими досягненнями /адже творча діяльність не припинилася зовсім/ спостерігається втрата творчого потенціалу, накопиченого в 20-ті рр. Звузилася тематика і проблематика мистецтва, збідніла його поетика; із засудженням "формалізму" припинилися стильові пошуки. На перший план виходить декретоване державою оспівування героїки соціалістичного будівництва, мистецтво намагається перетворити /і не без успіху/ на величезну пропагандистську установу, виробництво естетизованих ідеологічних стереотипів.

В цей час держава продовжує централізовану політику навчання грамоті. У 1930р. прийнято постанову про остаточну ліквідацію неписьменності серед населення віком від 7 до 35 років протягом навчального року. За офіційними даними, в роки першої п'ятирічки навчилися грамоті більше 5.млн.чоловік. Результати цього процесу були важливими, але застосовані в ході лікнепу адміністративно-командні методи зменшували культурну вартість урядової політики. В багатьох випадках грамотність сільського населення, здобута кавалерійським наскоком, була поверховою, не спиралася на традиції національної культури і народної мудрості. Все це створювало ґрунт для поширення на Україні сталінської соціальної міфології, давало можливість маніпулювати масами, використовувати їх в антинародних, антигуманих і, по суті, антикультурних цілях.

Радянська влада намагалася охопити всіх дітей шкільним навчанням. У 1930р. Україна включилася у похід за "всеобуч". Протягом 2-ої п'ятирічки в основному завершено перехід до обов'язкового початкового навчання на селі, а в містах – до загального семирічного навчання. Відбулися зміни в організації шкільництва: протягом 1932–34 рр. запроваджено загальносоюзну систему народної освіти з уніфікованими програмами та підручниками. Українська школа втрачала своє національне обличчя, стиралися місцеві особливості, згубувалися можливості проведення педагогічних експериментів.

На Україні розгорталася мережа культосвітніх закладів, які виступали в ролі "активних провідників політики партії". З 1928 по 1941 р. кількість клубів в УРСР збільшилась з 11 до 25 тис., а бібліотек – з 9 до 22 тис. В республіці діяли 115 музеїв.

В УРСР продовжували працювати визначні наукові колективи, такі як математична школа Д.Граве, або колектив фізиків Українського фізико-технічного інституту /Харків/, де працювали І.Курчатов та Л.Ландау. Продовжували творити визначні історики Д.Багалій, Д.Яворницький, А.Яворський. Кількісні показники наукового потенціалу продовжують зростати: якщо в 1928 р. в науково-дослідних закладах республіки працювало 3,7 тис. науковців, то наприкінці 30-х рр. – 19,3 тис. Але якісні... В кінці 20-х рр. розпочався погром в науці, який тривав протягом усього наступного десятиріччя.

В галузі мистецтва сталінізм поклав край навіть тим формам творчого змагання, які існували в 20-ті рр. Спеціальними постановами ЦК ВКП(б) були ліквідовані всі літературні, художні об'єднання,

замість них створено централізовані структури – Спілку письменників Радянського Союзу, Спілку композиторів, Спілку художників; вони мали свої відділення – республіканські організації. Концертна діяльність була монополізована Українською державною філармонією.

Українська музика 30-х рр. зберігає значний творчий потенціал: яскраві музичні образи створюють Л.Ревуцький, Б.Лятошинський, М.Вериківський, В.Косенко, К.Данькевич та ін. Довершувалися у творчій майстерності виконавські колективи – капела "Думка", Державна зразкова капела бандуристів, жіночий театралізований хоровий ансамбль В.Верховинця /Жінхоранс/. Відкрито консерваторії у Києві, Харкові, Одесі.

Долаючи перешкоди, намагався зберегти свої творчі здобутки український театр. Наприкінці 30-х рр. на Україні існувало більше 80-ти театрів. Загальні процеси суспільного життя визначали шляхи розвитку образотворчого мистецтва. Важливою подією культурного життя України стало відкриття пам'ятника Т.Шевченку в Харкові /скульптор М.Манізер, 1935/ – одного з найдовершеніших монументів Кобзареві. В складних умовах йшов розвиток кінематографу. З появою на початку 30-х рр. звукового кіно починається принципово новий період його еволюції. Радянське кіномистецтво збагачується творами О.Джиганка, Г.Кавалерідзе, І.Савченка. Але й на них не могла не позначитися задушлива атмосфера сталінізму.

Сталінська концепція соціалістичної культури – "пролетарської за змістом, національної за формою" – набула фатального значення для розвитку національної культури. Оригінальний зміст витворів мистецтва, який спирався на національні традиції, оголошувався "націоналістичним", переслідувався і формальний пошук. Натомість книжкові сторінки, театральний кіно, концертні сцени і т.д. заповнювали псевдофольклорні підробки, відроджувався малоросійський гопаковий імідж, з яким передові діячі українства боролися ще в XIX – на поч. XX ст. – або знощувалося безглузде наслідування, копіювання канонізованих античних, ренесансних, передвіжницьких та ін. традицій. Ця "імітат-культура" пропагувалася і під час декад та тижнів українського мистецтва, що з величезною помпою проходили в Москві і які так полюбляв "батько народів".

Непростими, але по-своєму яскравими були шляхи розвитку української культури за межами УРСР. Як відомо, з 1919 по 1939 рр. Західна Україна була окупована Польщею. Північна Буковина перебувала під владою Боярської Румунії, а Закарпаття опинилося у складі новоутвореної Чехословаччини.

Західноукраїнське населення було позбавлено державної підтримки в розвитку освіти, науки, мистецтва. Урядові установи нових господарів проводили на українських землях політику денационалізації. Закривали українські школи, культурні заклади, припинялися українськомовні видання. В 1924 р. польський уряд прийняв ганебний "кресовий" шкільний закон ("кресами", тобто прикордонними смугами, польська шовіністична інтелігенція називала територію Західної України та Білорусії). Згідно з цим законом вживання української мови в школах практично заборонялося. Українцям також було обмежено доступ до вищої освіти.

Антиукраїнські тенденції особливо посилювалися після державного перевороту Пілсудського в 1926 р. Протягом 20-х рр. польський уряд поступово ліквідував всі відділення культурно-національного товариства "Січ". Але на той час на Україні вже існують нелегально сили різної політичної орієнтації, які проголошують гасла оборони інтересів українського народу: в лютому 1919 р. створено Комуністичну партію Східної Галичини /пізніше-КПЗУ/, а в 1920 р. виникає Українська військова організація, яка в 1929 р. перетворюється на Організацію українських націоналістів /ОУН/. Крім того, на Західній Україні існували інші політичні організації національної орієнтації - Українське національно-демократичне об'єднання "Львів" з 1925/, Український католицький союз /з 1931/, Українська національна партія /Північна Буковина, з 1927/, Руська національно-автономна партія /Закарпаття/. Відомий з дореволюційних часів діяч національного руху Д.Донцов продовжував видавати у Львові "Літературно-науковий вісник", на сторінках якого давав власну інтерпретацію подіям українського політичного та культурного життя.

КПЗУ в своїй діяльності орієнтувалася перш за все на політичну організацію мас, цієї меті вона підпорядковувала і свою культурницьку діяльність. 16-17 травня 1936 р. за ініціативою КПЗУ у Львові проведено антифашистський конгрес діячів культури, в якому взяли участь письменники С.Тудор, П.Козланюк, О.Гаврилюк, Я.Галан та ін. Натомість ОУН вирішила боротися з ворогами української культури терористичними методами: так, у 1930 р. у Львові було вбито ідеолога полонізації освіти, шкільного куратора С.Собіньського, а в 1931р. - голову українських колабораціоністів Т.Головка, який закликав українців "мирно зливатися з великим польським народом".

Таким чином, українські землі на заході підпали під важкий політичний, економічний, військовий прес. Та що агресивніші методи, тим сильніший спротив. Політична конфронтація досягла високого напруження, часом набираючи характеру громадянської війни. Культура,

розвиваючись властивими їй шляхами, також ставала зброєю боротьби галичан за національне самоутвердження.

Важливу роль в культурному житті відігравала преса. За даними американського дослідника проф. Ю.Шевельова, в міжвоєнний період у Галичині виходили 143 періодичних видання, в тому числі 44 політичні, 15 юнацьких, 9 літературних тощо /сукупні дані за 20 років/. Літературним центром національного табору був донцовський "Вісник" з додатком для молоді "Напередодні", до нього примикав уніатський часопис "Дзвони". Лівий табор репрезентували журнали "Нова культура" /1923-24/, "Культура" /1924-34/, газета "Світло" та ін. Продовжувалось українське книговидавництво.

Збереженню української мови, культури, народних звичаїв продовжувала сприяти церква. Чільне місце належало тут уніатам на чолі з митрополитом А.Шептицьким. У 1922 р. керівництво греко-католицької церкви відписало звернення "До всього культурного світу", в якому засуджувалася антиукраїнська політика польського уряду. На початку 30-х рр. православні та протестанти висунули ідею нового перекладу Біблії літературною українською мовою, який і здійснив тодішній Ієрарх української православної церкви професор І.Огієнко. Справа нового перекладу об'єднувала віруючих українців, гуртувала їх довкола ідей духовного та культурного відродження.

Не припинялися намагання розвивати національну освіту. В 1921 р. представники прогресивної громадськості створили у Львові таємний Український університет і Вищу технічну школу. Ректором університету був літературознавець і поет В.Щурат. Після державного перевороту 1926 р. ці заклади було розігнано, а майно конфісковано.

На Заході України 20-30-х рр. були сконцентровані значні мистецькі сили. У Львові працювали художники П.Холодний, О.Архипенко, К.Мацкевич, графіки М.Бутович, Р.Лісовський, П.Ковжун. Останній був не тільки видатним митцем, який створив власний стиль книжкової графіки, але й теоретиком мистецтва, організатором художнього життя, видавцем. У Львові існують власні українські мистецькі об'єднання: Гурток діячів українського мистецтва /ГДУМ/, Союз українських митців /СУМ/, Асоціація незалежних українських митців /АНУМ/. Працювали у Львові й визначні музиканти, композитори - С.Людкевич, В.Барвінський; розвивалася театральна справа.

Досягнення західноукраїнського мистецтва 20-30-х рр. закладали ґрунт для тієї принципово важливої ролі, яку йому судилося відіграти в західноукраїнському культурному житті наступних десятиріч.

ЛІТЕРАТУРА

Жулинський М. Із забуття - в безсмертя. - К.: Дніпро, 1990.
История Украинской ССР: В 10 т. - К.: Наук. думка, 1984. Т. 7.
Гл. ХУШ, ХХІІ.

Дзюба І. П'ятьдесят лет спустя: Украинская литература 30-х годов глазами 80-х // Дружба народов - 1989 - № 4 - С. 210-237.

Розділ тринадцятий. УКРАЇНСКА КУЛЬТУРА КІНЦЯ 30-х-СЕР. 50-х рр.

Роз'єднаність українських земель, перебування їх у складі чотирьох держав було пекучою проблемою не тільки для українців, але й для всієї тодішньої європейської політики. Українське національне питання накладало відбиток на внутрішньополітичне становище в СРСР, Польщі, Румунії і Чехословаччини, а також на зовнішню політику цих держав.

Трагічні події 30-х рр. в Радянській Україні сприймалися багатьма дітьми культури, представниками інтелігенції на західноукраїнських землях із почуттям розчарування і пригнічення. Український народ переживав важкі часи, його фізичні та духовні сили були ослаблені. Антинародний сталінський режим підірвав умови життя основної групи населення республіки - селянства. Мільйони українців заги ули від сибірських морозів або від голодомору на рідній землі, винищувалася інтелігенція. Тим часом зовнішньополітичне становище на континенті ставало дедалі хиткішим; ставало очевидним, що Україну буде втягнуто у вирій складних міжнародних подій.

Мюнхенська змова 1938р. поклала початок розчленування та ліквідації Чехословаччини. Після цього Закарпаття, незважаючи на опір і спробу проголошення національними силами української державності, опинилося під жорстокою владою Угорщини. Опрацьовуючи свої загарбницькі заміри, Гітлер встановив контакти з лідерами українських національних організацій, плевав надію з їхньою допомогою розвалити Польщу, проголосити українську державність і використати її для війни з СРСР. Але пізніше було визнано за краще домовитися з Сталіним про розподіл Польщі. Внаслідок радянсько-німецьких переговорів у серпні 1939 р. Молотов і Ріббентроп підписали договір про ненапад строком на 10 років і секретний протокол до нього, який передбачав перехід Західної України до СРСР.

Вступ Червоної Армії на територію Західної України і Влорусії 17 вересня 1939 р. був наслідком таємної угоди між Сталіним і Гітлером про територіальний поділ Східної Європи. З погляду міжнародного права ця змова була незаконною; проте не слід забувати, що Польща

заволоділа східнослов'янськими землями проти волі українського та білоруського народів. Після корекції кордони суто польські землі відійшли до Німеччини, а землі Західної України і Західної Білорусії возз'єднувалися з УРСР та БРСР. Зайнявши Західну Україну, радянське керівництво у спішному порядку почало оформлення її правового державно-правового статусу. 22.X.1939 р. відбулися вибори до Народних зборів Західної України, а 27.X. Народні збори прийняли Декларацію про возз'єднання Західної України з УРСР.

Подальший розвиток подій показав усю складність і суперечливість процесів розв'язання українського національного питання. З одного боку, з'єднання двох найбільших українських земель об'єктивно відповідало одвічному прагненню народу до соборності, тому факт злуки Наддніпрянщини і Наддністрянщини був із задоволенням сприйнятий більшістю українців. Але водночас ці перетворення відбулися практично без участі західноукраїнського населення, гасла возз'єднання були використані Сталіним для прикриття своїх злочинних намірів щодо національно-визвольного руху українців.

Усе це обумовило суперечливі результати возз'єднання. Після входження Західної України до УРСР почалося відтворення на її землях економічних та політичних структур тогочасного радянського суспільства. З одного боку, утворювалися нові органи влади, більш демократичні за формою, відкривалися українські театри, школи, вищі навчальні заклади. Але паралельно на ці землі поширювалася тоталітарна система, насаджувався контроль за населенням, почалися масові репресії та депортації. За підрахунками радянських істориків, з осені 1939 р. по осінь 1940 р. органами НКВС було репресовано за політичними звинуваченнями і депортовано без суду і слідства майже 10% місцевого населення. На листопад із західноукраїнських та західнобілоруських земель було вислано 312 тис. сімей, або більше 1 млн. чоловік. Почалася насильна колективізація. Зусиллями ревних сталіністів закреслювалося майже все позитивне, що було досягнуто в культурному і громадському житті до радянських часів, обривалися генетичні коди історії. Ця політика приводила до того, що багато представників місцевого населення, які у вересні 1939 р. радісно зустрічали радянські війська, розчарувалися в новій владі. Носилися симпатії до національного руху антирадянської спрямованості. Цим намагалися скористатися провідники націонал-радикальних угруповань, зокрема ОУН.

Напад гітлерівців на СРСР 22.VI.1941 р. поклав початок новим, надавичайно важким випробуванням в історії українського народу та його культури. Для переважної більшості населення УРСР війна з фашистами була справді вітчизняною війною, боротьбою проти іноземного поневолення, проти насильства і руйнування. Разом із народом, який готувався дати відсіч агресорovi, стали діячі культури. На початку війни майже третина уцілілих українських літераторів пішли на фронт, пізніше в діючій армії перебувало 2/3 письменників, деякі з них брали участь у партизанській боротьбі.

Надруковані на другий день війни вірші П.Тичини "Ми йдемо на бій" та Л.Первомайського "В бій" закликали народ на боротьбу з загарбниками. 22.VI при С.Ілці художників УРСР організовано бригаду для створення антифашистських плакатів. При АН УРСР організовано Науково-технічний комітет сприяння оборони. Відбувалася евакуація на схід закладів науки та культури, музейних коштовностей.

На осінь 1942 р. гітлерівцям удалося окупувати велику частину території СРСР, в тому числі всю Україну, Закарпаття Україну, фашисти здійснювали плани її перетворення на колоніальну окраїну, в "життєвій простір" для "арійських" панів. Почалося знищення місцевого населення, пограбування національних багатств, вивезення до Німеччини промислового устаткування, сировини, коштовностей, людей.

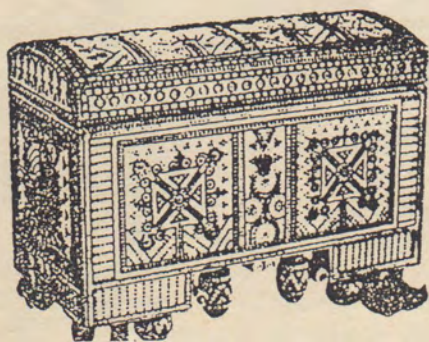
Після нападу Німеччини на СРСР рішенням революційного проводу ОУН /бандерівської/ у Львові було проголошено "Незалежну самостійну Українську державу" під протекторатом Німеччини. Але німці, які мали інші плани щодо України, не визнавали бандерівського уряду, розігнали його, а численних провідників ОУН /б/ заарештували. Оунівці почали проводити власну політику, яка вже мала характер. Пізніше націоналістичні сили утворили Українську Повстанську армію /УПА/; вона почала вести бойові дії як проти комуністів, так і проти фашистів. Дозволяючи у встановлених межах українську пропаганду антирадянської спрямованості, видання друкованих органів, німці вели боротьбу проти самостійництва, ув'язнювали та розстрілювали найбільш радикальних представників національної течії. Так, у 1942 р. в Києві разом із групою однодумців була розстріляна гестапо оригінальна українська поетеса О.Теліга, яка організувала в Києві Союз українських письменників, видавала журнал "Літаври".

Політичний розрахунок бандерівців полягав на тому, що після розгрому Німеччини держави Заходу вобратимуть проти СРСР, і це дозволить утворити незалежну державу. Відсутність єдиності серед ватажків УПА, майже повна відмова від взаємодії з радянськими пар-

ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО

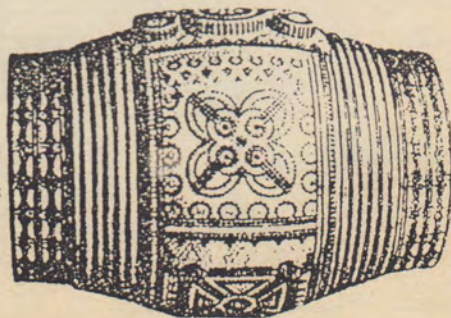

ТАБАКЕРКА, кін. XIX ст.

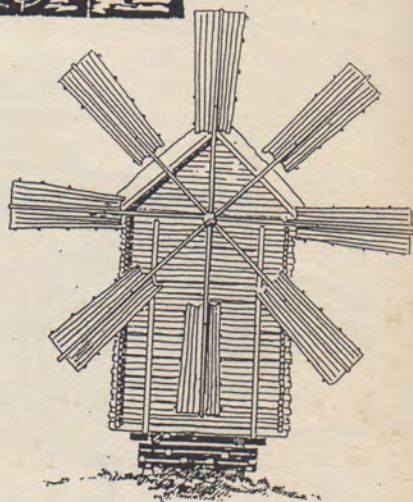
ШКАТУЛКА, ІНКРУСТОВАНА БІСЕРОМ
І МЕТАЛОМ. XIX ст.

БАРИЛЬЦЕ. XIX ст.

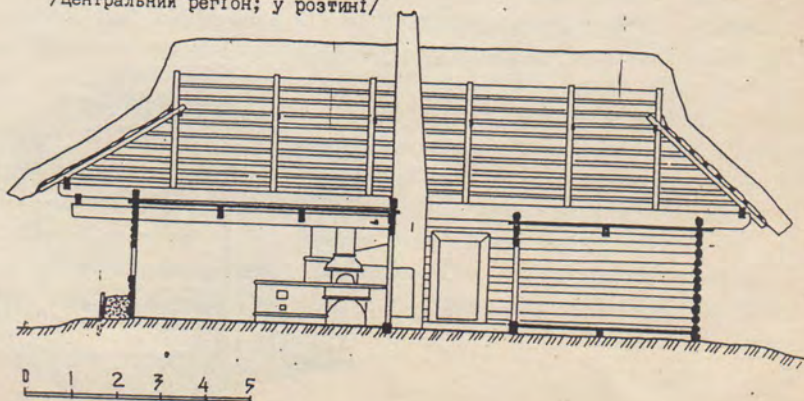

Хата XIX ст. /Полтавщина/

Вітряк /XIX ст./

План типового житла
/Центральний регіон; у розтині/

тизанами відштовхувала від них значну частину українського населення, яка вбачала в бандерівцях фашистських посіпак. У 1943 р. з дояльних гітлерівцям членів націоналістичних угруповань було сформовано дивізію СС "Галичина", що її радянські війська розгромили влітку 1944 року під Бродами. Залишки цього формування також вплили до загонів УПА, закладаючи соціальну базу пізнішої громадянської війни на Західній Україні, яка тривала до початку 50-х рр. У 1943 р. на 3-му великому надзвичайному зборі ОУН відбулися зміни в програмних і організаційних засадах ОУН в напрямку усування профашистських елементів; ОУН відбиває серед своїх цілей питання "культурного піднесення народу" Це привертало до неї симпатії частини української інтелігенції. Після визволення від німців ОУНівці ведуть безуспішну боротьбу з радянською владою.

Радянська інтелігенція віддавала всі свої сили на боротьбу з фашизмом. Під гаслом "Все для фронту, все для перемоги" розгортали свою діяльність в евакуації вчені, працівники культури. Науковці АН УРСР, яка спочатку перебувала в Уфї, а з літа 1943 р. у Москві, розробляли важливі оборонні й народногосподарські проблеми. Діяли на Сході евакуйовані з України вузи.

Великим патріотичним пафосом, ненавистю до ворога, вірою в перемогу сповнені твори письменників України - М.Бажана, П.Тичини, М.Рильського /"Слово про рідну матір"/, В.Сосюри /"В години гніту"/, А.Малюшка /"Україно моя"/, В.Яковського, Я.Галана та ін. Близько 350 музичних творів, в тому числі 4 симфонії, 6 опер, 110 пісень написали в евакуації композитори України. Серед них виділялися кантата-симфонія А.Шогаценка "Україно моя", "Український квінтет" Б.Льотинського, опера М.Вериківського "Наймичка". Багато картин, портретів, плакатів створили художники М.Дерегує, М.Глуценко, В.Кас'ян, О.Шовкупенко, скульптори І.Гончар, А.Страхов та ін. В радянському тилу продовжували творчу діяльність 42 українських театральних колективи. Кінематографі України працювали над створенням художніх та хронікально-документальних фільмів. Популярності набула документальна стрічка "Битва за нашу радянську Україну", створена під керівництвом О.Довженка /1943/. Одночасно О.Довженко написав кіноповість "Україна в огні", в якій зробив спробу об'єктивно дослідити поразок червоних військ на першому етапі війни. Але з ініціативи Сталіна концепція фільма була рознесена вщент, правдивий фільм про Вітчизняну війну не з'явився.

Під час визволення українських земель у 1943-44 рр. велика увага приділялася відновленню соціокультурної інфраструктури.

На кінець 1945 р. на Україні працювали знов 19 тис. культурно-освітніх установ /75% довоєнної кількості/, 119 музеїв /70%/, 103 театри /73%/.

З кінцем другої світової війни завершилося об'єднання українських земель у складі УРСР. Проводячи його, сталінське керівництво тим самим запобігало можливостям повторення проголошення автономії чи незалежності тих чи інших територій національно-орієнтованими політичними організаціями та формуваннями. Частина українців залишилася на етнічних землях Польщі, Чехословаччини, Румунії. Під виглядом боротьби з бандерівщиною маріонетковий уряд Б.Берута у Польщі в "найкрайніх" сталінських традиціях учинив депортацію українців в західні регіони ПНР; лише в кінці 50-х рр. їм дозволили повернутися на рідні згарища.

Після перемоги частина української інтелігенції сподівалася, що кххлива політика терору і репресій припиниться, що Україна, яка уславилася у боротьбі проти захарбників, одержить можливість більш вільного національно-культурного розвитку. Але сталінське керівництво пильно слідкувало за тим, щоб розбуджена національно-патріотична свідомість не поширювалася, щоб зберігався тотальний контроль над думками і душами населення. Після короткотривалого перепочинку розпочалися нові акції, спрямовані проти інтелігенції та культури.

У 1947 р. на посаді І секретаря ЦК КП/б/У знов опинився Л.Каганович, який "успіли" себе активною участю в боротьбі проти українізації на початку 30-х років. Почалося вилучування "буржуазного націоналізму" в середовищі творчої та наукової інтелігенції. На Україні з'явилися ової аналоги сумнозвісної постанови ЦК ВКП/б/ від 14.УН.1946 р. "Про журнали "Звезда" і "Ленинград" /лише в червні 1990 р. скасовані/. До "націоналістів" "записали" проте М.Рильського, розкритикували: твори Ю.Яновського, П.Панча, М.Стецьмаха, літературознавчі праці М.Возняка. Негативну роль у цькуванні довірливих-письмениників відіграли О.Корнейчук та М.Бажан. Тільки усунення в Україні Л.Кагановича та заміна його М.Хрущовим врятувала від загибелі багатьох діячів культури. Але ідеологічне тавро "ворожих елементів" було знято з них лише після XX з'їзду КПРС та публікації виступу М.Хрущова "За містичні зв'язок літератури і мистецтва з життям" /1957/.

У 2-й пол. 40-х рр. продовжувалися відбудова матеріальної бази культури, зруйнованої захарбниками. За роки четвертої п'яти-

річки практично повністю відновлено діяльність закладів культури, науки і освіти. Це був результат героїчної праці українського народу, а також братерської допомоги, яку надали інші республіки.

Оскільки під час окупації було зруйновано систему навчальних закладів на Україні, велика увага приділялася наданню можливості с.еркати освіту тим, хто був позбавлений її при гітлерівцях. Прийнято ряд постанов про поліпшення роботи шкіл, про організацію вивчення. В результаті проведеної роботи в 1950/51 навчальному році на Україні діяло 222 тис. шкіл /у 1941 - 199 тис./, а кількість учнів наблизилася до довоєнної. Розгортелася система вечірньої освіти для дорослих. Були розроблені заходи із поліпшення вищої освіти, поширення заочної підготовки фахівців.

Відраджувалися також наукові структури. В 1950 р. кількість наукових установ становила 3447, у них працювало 162,5 тис. чоловік. Після смерті в 1946 р. президента АН УРСР академіка О.Богомольця академію очолив академік В. Данилюк.

Незважаючи на загрозу репресій проти діячів культури, мистці створювали нові літературні, живописні, музичні твори, які збагачували українську національну культуру. В післявоєнні роки розкривалися літературні таланти О.Гончара та М.Стельмаха, виходять нові твори М.Рильського, П.Тичини, В.Сосюри. Серед музичних творів, які з'явилися в повсякденне десятиріччя, улогу призертали 2-а симфонія К.Доньковича, симфонічні поеми "Пісня вояків" та "Дніпро" С.Людковича, опери "Молода гвардія" В.Мейзуса та "Богдан Хмельницький" К.Доньковича. Визнання здобули твори українських художників Т.Добрянської, В.Костецького, Ф.Маньїла, гравери та офорти В.Касіяно, М.Дерагуза, Я.Левницького. Але на художній творчості не могли не позначитися глибокі естетичні зміни, запропоновані "мистецтвознавцями в цивільному".

Таким чином, українська культура змінила із воєнних років виробила анекдотів, зруйнованих, але живих. Подолали роз'єднаність своїх земель, Україна здобула можливість відродити науку, освіту, мистецтво, співпрацю на світлих зусиллях Сходу і Заходу. Не зель, сталінізм не дав можливості повної міри розгорнути широкомасштабні відроджувальні процеси. Спроби пробудувати національну самосвідомість відразу придушено.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Ільченко І. За сценарієм Когановича: З літературної хроніки 1947 року // Літ.Україна.-1989.-30-бер.-С.6.

Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн.: К.: Наук.думка, 1979. Т.8. Кн.І. Розд. III. §2; Розд. УІІ.

Нариси історії українського мистецтва /За заг.ред. В.Г.Заболотного. -К.: Мистецтво, 1966.

Розділ чотирнадцятий. УКРАЇНЬКА КУЛЬТУРА 50-80-х років.

Друга половина 50-х та початок 60-х рр. на Україні стали часом поступового національно-культурного пробудження. Могутній імпульс цьому процесові надав ХХ з "ізд КПРС та офіційне засудження "культу особи" Сталіна. Загальносоюзний рух до оновлення мав на Україні свою специфіку, зумовлену зокрема національною проблематикою. Вислів М.Хрущова під час декади українського мистецтва в Москві на захист української мови було сприйнято як початок нової державної політики.

Наступні роки на Україні характеризувалися глибокими суперечностями. З одного боку, йшли процеси реабілітації, повернення у культуру спадщини репресованих митців, проходило зростання побунтівничому настроєних і по-новаторському естетично зорієнтованих культурних, літературно-мистецьких сил /"шестидесятицтво"/, спостерегалось пробудження серед частини молоді активної інтересу до історико-культурних та політичних питань /Клуб творчої молоді в Києві, дискусії в студентських аудиторіях, спроби мітингів, різкіт самвидаву/. В цей час з'являється нова генерація української радянської інтелігенції, яка шукає шляхів до джерел, вимагає повного знання вітчизняної історії, культури. Виходять на творчу арену молоді поети І.Драч, В.Коротич, В.Симоненко, В.Стус, Л.Костенко, Є.Сверстюк, які внесли новий плін у художнє життя. Виникає "українське поетичне кіно" - унікальне культурне явище, яке привернуло увагу творчистю С.Параджанова, В.Гіллєнка, Л.Осіки, Г.Миколайчука допомогло українській інтелігенції об'єднувати творчі зусилля.

Але, з другого боку, тодішнє політичне керівництво, налякане зростанням політичної активності, посилювало боротьбу з інакодумством, "націоналізмом", під яким фактично розумілося прагнення до національної справедливості та реальної рівності, або й просто всякий інтерес до національних проблем, власної історії, мови. І ось на початку 60-х рр. Хрущов таврує авангардові течії в мистецтві, збирає інтелігенцію країни на наради, де намагається навчати її "правильно" відбивати дійсність, а зі сходовів Білоруського державного університету дунає його нове гасло: "Чем скорее все мы загворим по-русски, тем быстрее наступит коммунизм". В Ленін-

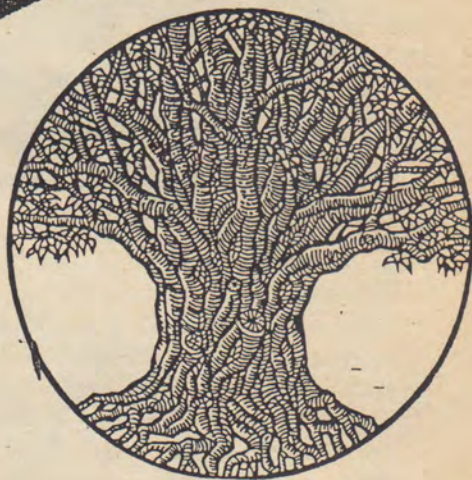
І. І. Огієнко /1882-1972/;
перше видання його праці
"Українська культура" /1918/

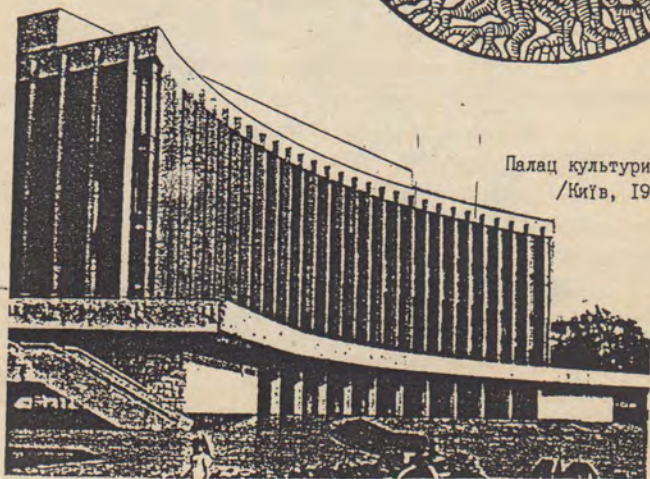
Дереворит художника з діаспори
І. Гніздовського

Будинок Держпрому
/Харків, 1925-28/

Дереворит І.Гніздовського

Палац культури "Україна"
/Київ, 1970/

граді та Москві починаються перші політичні процеси над письменниками-інакодумцями.

Під тиском центральних органів українське керівництво також вдається до репресивних акцій. Особливого поширення вони набули після усунення від влади М.Хрущова. В кінці 1965 р. в Києві, Львові, Івано-Франковську, Луцьку, Тернополі заарештовано кільканадцяттеро активних представників української творчої молоді, серед яких були літературний критик І.Світличний, мистецтвознавець Б.Горинь та його брат, науковець М.Горинь, художник О.Заливаха, літературознавець М.Носів та ін. "Відлига" закінчилася остаточно в 1972 р., коли було знято з поста і секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, який підтримував деякі починання в галузі відновлення української культури.

Негативні наслідки для культурного розвитку мала сумнозвісна дискусія 1968 р. про роман О.Гончара "Собор", в якому автор виявив занепокоєння негативними явищами в морально-духовній сфері радянського суспільства, а також VI пленум правління Спілки письменників України восени 1970 р., на якому було оголошено перелік "ідеологічно невтриманих" творів. Лише в останні роки змогли побачити світ окремі твори І.Чендея, В.Дрозда, Р.Іванчука, О.Бердника. На початку 70-х рр. була критична облога письменників, поетів, перекладачів, науковців І.Білика, М.Лукаша, Г.Кочура, Б.Харчука, Г.Нудьги. Відбувалися критичні розгрома художніх і наукових творів, як-от дослідження І.Ільєна "Тригорій Квітка-Основ'яненко", 8-го тому "Історії української літератури".

Роки застою стали часом командно-директивного втручання в творчий процес, у долі художників. Політизація мистецтва, надмірна ідеологізація етніки були зворотнені в трагічних 30-х рр. і призводили до охочих наслідків. Після 1972 р. багато представників української культури-за ґратами або на еміграції. Трагічною була доля одного з найталановитіших поетів 60-70 рр. - Василя Стуса. В 1979 р. він повернувся до Києва після ув'язнення в Мордовії та колимського заслання і відразу знов був засуджений на 15 років. У спецтаборі для політ'язнів на Уралі він і помер у 1985 р. Зараз поета помертньо реабілітовано, його іх перенесено на батьківщину, йому присуджено Державну премію Української РСР ім. Т.Шевченка /1990/.

Роки "застою" характеризувалися наростанням негативних тенденцій та явищ у суспільно-культурному розвитку республіки, офіційно запроваджуваний курс на "злиття націй" фактично перетворився на русифікацію освіти, преси, книговидавничої справи, театру.

Монополізація матеріальних та організаційних умов художньо-творчої діяльності керівництвом творчих спілок не давала можливості знайти місце у художньому житті яскравим представникам творчої молоді. Підвищення ролі споживачкої "еліти" в користуванні культурними цінностями приводило до появи творів, які догоджали цим невибагливим смакам. Некомпетентність керівництва сферою культури виявлялася в забороні виставок, театральних постанов, ігноруванні народних культурних ініціатив. Так, зокрема, з "ідейних міркувань" було знищено шевченківський вітраж в Київському університеті, заборонені збори біля пам'ятника Т. Шевченкові в Києві на шевченківські роковини тощо.

Наслідком нерозумної культурної політики став занепад багатьох плідних традицій народної культури, заохочення псевдонародного етнографізму й "шароварщини", формалізація й дегуманізація культурно-освітньої роботи. Намагання покзвати культурне життя через прийняття численних постанов, проведення фестивалів свядіальної творчості були малорезультативними, бо в культурному розвитку було пригдушено можливості проявлення ініціатив "знизу".

Як результат занедбання національної культури, неувага до її потреб розвивалася "масова культура" комерційного забарвлення або офіційна псевдокультура, до зразків якої можна віднести комплекс Музею історії Вітчизняної війни у Києві /1982/ або монумент на честь проголошення радянської влади в Харкові /1975/. Занепадав рівень освіти й професійної підготовки, розвивалася безвідповідальність виконавців і некомпетентність керівників. Тому Чорнобильська катастрофа 1986 р. була не просто трагічною за наслідками виробничою аварією, а й символом духовної катастрофи, яка занесла над українським народом та його культурою, свядіцтвом нагальності, невідкладності докорінних суспільно-економічних і культурних змін в УРСР.

Але культура України 2-ої пол. 50-х - поч. 80-х рр. була сферою впливу її творчих сил. Розвиток науки, освіти, мистецтва в цей час свідчив про потенційні можливості народу, про його потяг до реалізації себе в культурній творчості. Значними були досягнення науки. Вчені України зробили великий внесок у розвиток фізики, технічних та сільськогосподарських наук. Так, у 1964 р. у Фізико-технічному інституті АН УРСР побудовано найбільш в світі на той час прискорювач електронів. Школа академіка М. Глушкова була однією з найвпливовіших у мієрнатиді. Україна стала центром досліджень із техніки зварювання металу.

50-70 рр. були часом виходу узагальнюючих наукових праць в галузі суспільних наук, літературознавства і мовознавства. Було видано

першу в історії українського народу багатотомну універсальну енциклопедію, II-томний "Словник української мови", 8-томну /в 10 книгах/ академічну "Історію Української РСР", 8-томну "Історію української літератури". Велика синтетична праця "Історія українського мистецтва" удостоєна в 1971р. Державної премії УРСР. В кінці 50-х - на поч. 60-х рр. побачили світ "Матеріали до вивчення історії української літератури" - цінне джерело, яке й посьогодні залишається необхідним посібником для кожного, хто вивчає історію української культури. Тоді ж було підготовано фундаментальне академічне двотомне етнографічне дослідження "Українці", яке, на жаль, із-за мізерного тиражу практично невідоме читачеві. Побачив світ перший радянський посібник з історії української культури /М.Марченко/.

В 60-80 рр. з'явилося багато яскравих художніх творів. Користувалися великою увагою читачів твори П.Тичини, В.Сосюри, А.Малишка, М.Бажана. В цей час виявився яскравий талант Григіра Тютюнника, якого літературознавці порівнюють з В.Шукшиним. Державну премію УРСР 1978р. було присуджено /помертньо/ автору яскравої національної діалогії "Лебедина зграя" і "Зелені млічи". Світ давній і сьогоднішній відкривали читачі в романах П.Загребельного, С.Скляренка. Свій внесок у розвиток образотворчого мистецтва вносили художники В.Касіян, М.Глушенко і М.Дерегус, В.Бородай, Т.Яблонська та ін. Широку популярність серед знавців і любителів музики здобули твори Г.Майбороди і П.Майбороди, А.Кос-Анатольського, А.Штогаренка, І.Шамо, О.Вілаша та ін. Творча інтелігенція демонструвала свої надбання за межами СРСР.

Особлива роль в часи "застов" належала театральному мистецтву. Одним з провідних театрів республіки був Київський орденоносний державний академічний театр опери і балету Української РСР ім.Т.Шевченка. Його репертуар збагатився оперою "Ярослав Мудрий" Г.Майбороди, балетами "Легенда про любов" А.Мелікова та "Світанкова поема" В.Косенка. Важливе значення мали також Київський драматичний театр ім.І.Франка, російський драматичний театр ім. Лесі Українки, Харківський драматичний театр ім.Шевченка, російський ім.О.Пушкіна, Львівський драматичний театр ім.М.Заньковецької. Лабораторією творчого пошуку наприкінці епохи "застов" став Київський молодіжний театр, коли

його очолював яскравий режисер Л.Танюк.

Перебудовчі процеси почалися на Україні із запізненням. Фактично вони тали розгортатися після усунення від влади В.Щербинського /1989р./. Однією з перших "ластівок", що віщували духовне оновлення, була поява художніх та публіцистичних творів, присвячених Чорнобильській катастрофі. Серед них - поема І.Драча "Чорнобильська мадонна" /1988р./, в якій автор відверто по-рівняв партійно-державних ієрархів із сумнозвісним царем Іродом - колабораціоністським урядовцем доби римського панування в Іудеї, вимагає притягнення до відповідальності перед людьми і Богом "перших" осіб, які винні у страшному атомному злочині проти свого народу. Бачачи на лаві підсудних тільки сімох технічних винуватців Чорнобильської трагедії, автор з боєм вигукнув:

"Чому їх сім? А де ж це перший - ти!

Чому ти не сидиш на лаві, Перший?

Ні, ти зорив на нас із висоти,

Длань керівну над нами розпростерши..."

Дзвони Чорнобиля пробудили в народі інстинкт національного, в тому числі і мовно-культурного самозбереження, викликали в багатьох людей нестримне бажання, за слогом великого Каменярка,

"Не ридать, а злобувати,

Хоч синам, як не собі,

Крашу долю в боротьбі".

У 1988р. з'явилося товариство української мови ім.Т.Шевченка /1991р. на 2 з'їзді воно прийняло освячену історією назву "Просвіта"/, почали розгортати діяльність ланки культурологічного товариства "Спадщина". Проблеми збереження та розвитку національної культури посіли важливе місце у програмі та практичній діяльності Народного Руху України, який виник у 1989р. новоутворених політичних партій і громадських організацій. Законодавча діяльність Верховної Ради УРСР нового скликання, розробка Комплексної програми розвитку української національної культури, вивчення моделей національної освіти, перенесення акцентів з ідеологізованого просвітництва на культурологічно орієнтовану активність у закладах культури свідчать про початок нового періоду вітчизняної історії культури.

Таким чином, розвиток української культури протягом останніх тридцяти років характеризувався, по-перше, спробою національно-культурного піднесення в часи "відлиги", а пізніше, коли

цей процес, що його сьогодні називають "задушеним відродженням", перервався, йшло поступове накоплення й узагальнення наукових і мистецьких надбань, яке сприяло усвідомленню кінцевої необхідності глибоких соціокультурних перетворень заради збереження українського народу та його культури.

Культура України була й залишається яскравим явищем своєї культури, становить ще незугитий резе, в загальнолюдській цивілізації.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Афанасьєв В.А. Українське радянське мистецтво 1960-1980-х років. -К.: Мистецтво, 1984. -224с.,іл.

Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. 1990. -№№5-8.

Жулинський М. Духовна енергія нації : Проблеми створення цілісної концепції української культури // Укр.культура. -1991. -№6. -С.2-5.

Засужко О. Дві культури // Вітчизна. -1989. -№№10-11./окреме вид. -К.: Т-во "Знання", 1990/.

ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ /замість висновків/

Кризова ситуація, в якій опинилася на сучасному етапі Україна, як і весь Радянський Союз, вимагає пошуку шляхів подолання негативних тенденцій соціально-економічного та духовного розвитку. Процеси оновлення почалися в нашій країні після 1985 р., але на Україні тільки у 1989-90 рр. вони набули прискорення, торкнулися більш глибоких шарів нашої буття, опинилися в центрі громадської уваги. Сьогодні стає зрозумілим, що економічне піднесення, радикальна перебудова політичної системи неможливі без перенесення уваги на культурну роботу, без визнання пріоритетності вирішення завдань духовного оновлення країни.

Сьогодні культурний розвиток України визначається наступними головними факторами:

1/ в республіці почалися процеси національно-культурного відродження, які за своїм значенням та масштабами можна порівняти лише з українізацією 20-х рр. Прийнято Закон про мови в Українській РСР, який сприятиме розвитку української мови як мови держави, науки, освіти, мистецтва;

2/ поглибився інтерес до джерел історії та культури України, розвивається потяг до традиційної народної культури, до найкращих зразків фольклору; на цьому ґрунті виникає концептуальний "неофольклоризм" у поезії, живописі, музиці, як свідоме втілення в художній творчості народного етичного та естетичного ідеалу;

3/ повертаються до української культури насильно вилучені з неї імена визначних діячів - В. Винниченка, М. Грушевського, М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Бойчука, П. Холодного. Їхня творчість стає важливим фактором сучасного духовного життя: увійшли до культурного обігу твори наших сучасників, які знаходилися під забороною, писалися "до шухляди" - О. Гончара, І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Стуса, М. Руденка та ін.;

4/ відроджуються або створюються заново громадські організації та установи, покликані вести просвітницьку роботу, пропагувати, вивчати історію і сьогодення української культури: Товариство української мови ім. Т. Шевченка "Просвіта", культурологічні товариства "Спадщина", Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Республіканська асоціація українців /як складова частина міжнародної асоціації/ тощо.;

5/ виникають нові форми культурно-освітньої і бібліотечно-

інформаційної справи, пов'язані із зростанням попиту має до самоосвіти та вдосконалення власних знань, умінь і навичок в різних галузях науки і культури, пов'язані із зацікавленістю людей у відродженні народних свят, обрядів, звичаїв.

6/ розвиваються краєзнавчі та народознавчі дослідження, які допомагають конкретніше усвідомити регіональні та етнографічні особливості національної культури українців та культур інших народів, що мешають на території УРСР;

7/ актуальними стають проблеми підвищення культури міжнаціональних стосунків та міжнаціонального спілкування, розвивається прагнення інших народів до національно-культурної автономії, до утворення власних культурницьких організацій;

8/ поглиблюються зв'язки української культури з культурою діаспори, розпочинається процес підного обміну збереженими цінностями та власними унікально-неповторними досягненнями, зникає політизована упередженість щодо наукових українознавчих студій за кордоном, вони починають входити в культурне життя народу УРСР;

9/ зростає роль церкви в процесах соціального та духовного розвитку: відроджено Українську греко-католицьку /уніатську/ церкву, заброньовану після другої світової війни, та Українську автокефальну православну церкву. Але одночас міжконфесійна ворожнеча загрожує стати дестабілізуючим фактором громадського життя, може негативно вплинути на процеси культурного розвитку;

10/ Іде наступ ринкових відносин на культурну сферу, що загрожує втратою багатьох культурних цінностей; усвідомлюється необхідність піднесення на новий рівень державної підтримки мистецтва та суспільно-важливих культурних ініціатив;

II/ розробляється Комплексна програма розвитку української національної культури на період до 2005 р., яка покликана об'єднати зусилля діячів культури в напрямку збереження та примноження досягнень науки, мистецтва, освіти, фольклору; розробка цієї концепції неможлива без усвідомлення цілісності української національної культури, внутрішніх закономірностей її розвитку та функціонування як цілого.

Таким чином, стоїмо сьогодні на порозі великих зрушень в розвитку української культури. Багатолітний досвід її розвитку, в якому були часи піднесення і занепаду, розквіту і згасання, свідчить про те, що наша культура має сили та резерви для виходу з кризового стану, але це потребуватиме максимально зосереджених зусиль всього народу, державної підтримки, докорінної перебудови сучасної культурної сфери.

З М І С Т

ВСТУП	3
Розділ перший. ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	8
Розділ другий. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ /IX - перша пол. XIII ст./ ..	14
Розділ третій. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ ТА ЇЇ КУЛЬТУРИ /сер. XIII - сер. XVI ст./	22
Розділ четвертий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 2-ОЇ ПОЛ. XVI - 1-ОЇ ПОЛ. XVII СТ.	27
Розділ п'ятий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 2-ОЇ ПОЛ. XVII СТ.	33
Розділ шостий. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XVII СТОЛІТТІ.	38
Розділ сьомий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 1-ОЇ ПОЛ. XIX СТ.	43
Розділ восьмий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 2-ОЇ ПОЛ. XIX СТ.	48
Розділ дев'ятий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА НА ПОЧ. XX СТ.	54
Розділ десятий. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ЧАСИ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ /1917-1920/	59
Розділ одинадцятий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 20-Х РОКІВ.	63
Розділ дванадцятий. ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 30-Х РОКІВ	72
Розділ тринадцятий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА КІНЦЯ 30-Х - СЕР. 50-Х РОКІВ	78
Розділ чотирнадцятий. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА 50-80-Х РОКІВ.	84
ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ /замість висновків/	90

УЧЕБНОЕ ИЗДАНИЕ
МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ УКРАИНСКОЙ ССР
ХАРЬКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИНСТИТУТ КУЛЬТУРЫ

ЗГУРСКИЙ Геннадий Витальевич
ШЕЙКО Василий Николаевич

И С Т О Р И Я
УКРАИНСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ

Учебное пособие
Харьков, ХГИК

На украинском языке

НАЧАЛЬНЫЕ ВЕДАННЯ
ЗГУРСЬКИЙ Геннадій Віталійович
ШЕЙКО Василь Миколайович

І С Т О Р І Я
УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ
Навчальний посібник

Зв. тем. пл. 1991, поз. 1.
Підп. до др. 01.02.91. Формат 60x84 1/16. Бумага друк. №1.
Друк. офс. Ум.-вид. арк. 5,35. Ум. фарб. відб. 5,31. Облік.-вид.
арк. 6,71. Тираж 500 прим. Зам. №14. Ціна 18 коп.

ХДІК, 310003, Харків-3, Бурсацький спуск, 4.

Ротапринт ХДІК

69 66874/1/1